

## HUKUK REFORMU METİNLERİ 11:

### KONT OSTROROG’UN ISLAHATTA TAKİP EDİLECEK USULE VE ADLİYE TEŞKİLATINA DAİR NECMEDDİN MOLLA BEY’E SUNDUĞU İKİ RAPOR (12 AĞUSTOS 1909, 19 EKİM 1909)\*

Haz. Ali Adem Yörük\*\*

Kont Léon Ostrorog (1867-1932), Adliye Nezareti müşavirliği boyunca Adliye nazırı Necmeddin Molla Bey’le (1875-1949) birlikte çalışmış, ona birçok rapor sunmuştur<sup>1</sup>. Göreve atandıktan sonra sunduğu ilk iki raporun tercümeleri burada biraraya getirilmiştir. Bu iki rapor, Kont Ostrorog’un adliye ıslahatı projesini büyük oranda yansıtmaktadır. Raporlardan ilki, 12 Ağustos 1909 tarihli ve adliye ıslahatında izlenecek usul ve kaidelere dair muhtasar bir metindir. “Umûr-ı Adliye Hakkında Mühim Bir Layiha” başlığıyla tercüme edilen bu raporda yeni bazı tespitler bulunmakla beraber Kont Ostrorog, Manyasizâde Refik Bey’e sunduğu rapora (6 Şubat 1909) benzer şekilde, adliye ıslahatı projesinin ana çerçevesini çizmiştir<sup>2</sup>. Adliye ıslahatıyla ilgili genel değerlendirmelerden sonra özel

\* Bu sayıdaki hukuk reformu metinlerini dar vakitte okuyup düzeltme önerilerinde bulunan Ar. Gör. Mahmud Esad Kalıpçı ve Ar. Gör. Rıdvan Abdurrahman Demirtaş’a kıymetli yardımlarından ötürü teşekkür ederim.

\*\* Dr. Öğr. Ü., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

<sup>1</sup> “Hukuk Reformu Metinleri” dizisi hakkında bilgi, Kont Ostrorog’un kısa biyografisi ve bu dizide yayımladığımız metinleri için bkz. “Giriş ve İlk Metin: Kont Ostrorog’un Kişi Hürriyetleriyle İlgili 1907 Tarihli Raporu”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 21, 2016 Bahar, s. 81-94; “Kont Ostrorog’un Adliye Nazırı Manyasizâde Refik Bey’e Sunduğu 6 Şubat 1909 Tarihli Rapor”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 22, 2016 Güz, s. 51-62; “Ömer Rıza Doğrul’un 1928 Tarihli *The Angora Reform Tercümesi* - Türkiye’nin Adli İnkılabı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 28, 2019 Güz, s. 55-104.

<sup>2</sup> “Réforme Judiciaire” başlıklı rapor için bkz. Comte Léon Ostrorog, *Pour la réforme de la justice Ottomane - Rapports - Exposés des Motifs - Avant-Projects de Lois*, Paris, A. Pedone, 1912, s. 53-60. Tercümesi için bkz. “Umûr-ı Adliye Hakkında Mühim Bir Layiha (Adliye hukuk müşaviri Kont Ostrorog tarafından Adliye nazırı Necmeddin Beyefendi’ye takdim olunmuştur)”, *Yenin Tanin*, nr. 10, 3 Kânun-ı sâni 1910, s. 1-2; nr. 14, 7 Kânun-ı sâni 1910, s. 2.

olarak adliye teşkilatını konu alan 19 Ekim 1909 tarihli ikinci rapor oldukça kapsamlı bir incelemenin ürünüdür. Necmeddin Molla Bey'in isteği üzerine hazırladığı bu mufassal raporda Kont Ostrorog, model ülke olan Fransa'daki başarıya rağmen hukuk reformlarının Türkiye'de niçin iyi netice vermediğine cevap aramış, hem nazarı bazı değerlendirmeler yapmış, hem de istatistikler üzerinden adliye teşkilatının ihtiyaçlarını belirleyerek çözüm yolları önermiştir<sup>3</sup>. İkinci rapor, yazıldığı tarihten çok kısa bir süre sonra, Kasım ayının başında; ilk rapor ise Ocak 1910'da *Tanin*'de yayımlanmıştır. Raporların tercümeleri şöyle takdim edilmişti:

(12 Ağustos 1909 tarihli muhtasar rapor) “Kont Ostrorog’un bazı layihalarını evvelce derc eylemiş idik. Müşarunileyhin vukuf-ı hukukisi malum olup tertib ettiği layihalar hep ıslahat-ı adliyemize taalluk etmekte ve hakikaten ihtiyacât-ı adliyemizin en dakîk ve en ruhlu noktalarına dokunmaktadır. Bugün tercüme ettiğimiz layihaları işte böyle ruhlu ve esaslı mesâil-i adliyeye taalluk ediyor. Erbâb-ı hukukumuz tarafından dikkatle okunacağını me’mûl ederiz”;

(19 Ekim 1909 tarihli mufassal rapor) “Adliye Nezareti müşavirliğine tayin edilmiş olan Kont Ostrorog cenâbları vaktini boş geçirmiyor. Müddet-i memuriyeti nisbeten pek az olduğu halde teşkilat ve ıslahat-ı adliyeye müteallik pek mühim tettebbuât icra ve hatta bu bâbda bir mühim rapor ve bu rapora müzeyyel şâyân-ı dikkat istatistikler ve teşkilata müteallik bir lâyiha kaleme almıştır. Mukaddime makamında olan rapor tedkikât-ı amîka neticesidir ve ıslahata nerelerden başlanılabileceğini müş’irdir. Ahkâm-ı esasiyemizin hükkâm ve evsâf-ı hükkâm hakkında vaz’ ettiği şerâit-i âliye, (ahkâm-ı fıkhiye hakkındaki mütalaâtı ile ve *Ahkâmı’s-Sultaniye* nam eser-i âlîyi Fransızca’ya tercüme etmekle müstehir olan) Kont Ostrorog tarafından zikr u beyan edildikten sonra Fransa’da ve ale’l-umum Garbda adaletin suret-i tevzii ile buradaki suret-i tevzii teşrih ve mukayese ve adliyemizdeki nekâyıs izah ve ta’dâd ve bu nekâyısın ne suretle telafi edilebileceği teemmül ve mülahaza ediliyor. Tevzi-i adalete müteallik umûrun ehemmiyet-i mahsusası beyândan müstağnidir. Bina-yı içtimaînin anahtarı adalettir. Adalet olmayınca o binanın kubbesi yıkılır ve efrâd-ı cemiyet enkaz-ı zulm ü istibdad altında ezilir. Bu sebeple adliyemizin bir tarik-i adle idhali için sarf edilecek himemât-ı ciddiye ve mesai-i vâkıfânenin gazetemizde cây-ı kabul göreceği tabîidir. İşte *Tanin*, bu ruhlu noktayı derpiş ederek bugünden itibaren Kont Ostrorog’un sâlifü’l-beyan raporunu nakl ve tercümeyle başlıyor. Umûr-ı adliye ile yakından uzaktan temas ve münasebeti olmayanlar hemen hemen mefkûd olduğundan bu yoldaki münderecâtımızın bütün kariînce lâyük olduğu dikkatle takip olunacağını kaviyyen me’mûl ediyoruz”.

\*

<sup>3</sup> “Réforme de l’Organisation Judiciaire” başlıklı rapor için bkz. Comte Léon Ostrorog, *Pour la réforme de la justice Ottomane - Rapports - Exposés des Motifs- Avant-Projects de Lois*, s. 73-106; Tercümesi için bkz. “İslahat-ı Adliye Hakkında Mühim Bir Rapor”, *Tanin*, nr. 421-428, 4-11 Teşrinisânî 1909. Raporun ekleri ve adliye teşkilatına dair kanun lâyihası tercüme edilmemiştir. Bunlar için bkz. Ostrorog, *age*, s. 109-151, s. 155-177.

## Adliye Islahatında Takip Edilmesi Gereken Usul (12 Ağustos 1909)

Hükümet-i meşruta-i Osmaniyenin deruhde eylediği makâsıdın en âlîlerinden biri de ıslahat-ı adliyedir. Bu emel ve maksadın saha-i husûle gelmesi ne gibi evvelî ve hayatî işlere mütevakıf olduğunu burada kâmilten izah etmeyeceğim. Bu bâbdaki delâil yalnız müteaddid değildir, belki de bedîhîdir ve herkesin fikrine vehleten tedâbüür eder. Mamafih diğer bir fikir hakkında, yani bâlâdaki maksadın saha-i fiile çıkmasını temin için takip edilmesi iktiza eden meslek hakkında bir mütalaa beyan etmek isterim. Bu bâbda mantıkî bir usul-i tatbik için ber-vech-i âtî kaziyenin sebebini aramak kadar muvafık bir şey olamaz. Şöyle ki:

Bir asırdan beri Türkiye'de tevâli eden ıslahat-ı adliyeye müteallik muhtelif teşebbüsler (ki bunların bazıları gayet âlî-cenâbâne bir fikir ile tasavvur olunmuş idi) neden dolayı mûcib-i memnuniyet netâyice iktirân etmedi?

Adalet kelimesini en vâsi mânasıyla yani efrâd arasında veya efrâd ile hükümet arasındaki münasebâta hayırlı ve hakîmâne kavânîne riayet hususunu temin etmesi suretiyle tedkik edersek görürüz ki en birinci ve elzem temel olmak üzere bittabi hayırlı ve hakîmâne bir külliye-i kavânîni tazammun eder. Bazı münevver fikirli nazırlar dûr-endişâne bir fikr-i vatanperverâne ile işte bu gibi kavânîn neşrine defaatle himmet ettiler. Memâlik-i Osmaniye onların mesaisi semeresiyle bi'n-nisbe pek az seneler zarfında oldukça azimü'l-hacm ve en iyi menâbiden muktebes bir mecmua-i kavânîne mâlik olabilmıştır ki bu kavânînin hey'et-i umumiyesini mahiyeten dûn ve şâyân-ı ihmal olduğunu iddia etmek haksızlıktır.

Güzel kavânînden mürekkebe bir mecmua-i kavânîn her ne kadar bir adalet-i mükemmelenin şart-ı lâzımı ise de bu şart, bir şart-ı kâfi değildir. Dünyanın en güzel kanunları harfiyen ve kemal-i suhûletle tatbik edilemezse edebiyat-ı adliye nokta-i nazarından şâyân-ı tedkik âsâr olmaktan başka bir şeye yaramazlar.

Neşrolunan kanunların suret-i kat'iyede tatbik ve icrasını tedkik ve temin lüzumundan ibaret olan ikinci şart, ıslahat-ı adliye-i Osmaniye teşebbüs edenlerin dikkatini daha az celb etmiş gibi görünüyor. Binâenaleyh vehle-i ûlâda ikinci derece haiz-i ehemmiyet ve dikkate gayr-ı şâyân görülen bir nokta-i nazarın ihmal edilmesi vahim netâyic tevliid eylemiştir. Bu nokta-i nazar şudur: En muvafık bir fikir ile ve hissolunacak fenalıkları def' ve

izâle maksadıyla tasavvur edilmiş ve hîn-i neşr u ilanında pek vâsi ümitler uyandırmış ve adem-i tatbikten dolayı lafz-ı ma'dûm hükmünde kalmış olan müteaddid kanunlar, çaresâz olmak davasında bulundukları fenalıkları katiyen izâle etmedikten mâadâ amîk ve en elem-nâk bir sukût-ı hayale sebebiyet vermişlerdir. Bu kanunların fena düşünölmüş veya lüzumsuz veya hatta muzır oldukları söylendi. Halbuki hakka'l-insaf düşünmek lâzım gelirse kanunların esasî değil, belki şekli, tarz-ı tatbiki duçar-ı itiraz olmak icab eder idi. Zira şekil ve usul o derece berbattır ki bunu müdafaa edecek akl-ı selim ve hüsn-i niyyet sahibi hiç kimse bulunamaz.

Vâkıa bu sözömden maksat, şimdiki mecmua-i kavânîn-i Osmaniye'nin hiçbir tadile muhtaç olmayacak derecede vâsıl-ı mertebe-i tekemmöl olduğunu iddia değildir. Kavânîn-i Osmaniye isti'câl ile tertip ve tahrir olunmuş ve el-yevm pek eski sayılabilecek menâbiden iktibas edilmiştir. Binaenaleyh bunları ihtiyacât-ı cedîde-i ahaliye ve fenn-i hukukun mazhar olduğu terakkiyât-ı mütemadiyeye tevfiik etmek için tadil ve ıslah eylemek muktezi olduğuna şüphe yoktur.

Büsbütün başka olan benim tasavvurum ise ber-vech-i âtîdir:

Alakadâranın uzun müddetten beri müteessir ve mutazarrır oldukları ve el-ân müteessir ve mutazarrır bulunmakta oldukları şey kanunların mükemmel olmaması değil, kanunların noksan surette tatbik edilmesidir. Binaenaleyh Osmanlı ricâl-i hükümeti mazinin derslerinden istifade ve kavânîn'in suver ve usul-i tatbikiyesini tedkik hususundaki ihmalden mütehassıl netâyic-i vahimeyi müşahade ederek ıslahat-ı adliyenin maksad-ı esasîsini iki hedefe tevcih etmeli idiler. Ve fakat evvela bütün mesailerini birinci bir vazifeye nasb etmeli idiler; yani iyi kötü kavânîn-i mevcudeyi kemal-i adalet ve bî-tarafî ve sürat ile tatbik için eşkâl-i adliyede tadilat icra eylemeli idiler.

Pek umumî olan bu plan, usule müteallik ıslahatın kâffe-i teferruatını tarife mütehammil değildir. Binâenaleyh en esaslı çizgiler çizilmek üzere bu planın kaba taslak bir resmini tasvir ile iktifa edelim. Şöyle ki: Adliye Nezareti zâten fukaraya taalluku olan davalarla zenginlere ait olan davaların rü'yetini tefrik hususundaki lüzumu takdir etmek gibi şâyân-ı takdir bir harekette bulunmuştur. Bundan daha iyi bir taksim icra edilemez. Zira hakikat-i hale bundan daha ziyade mutabık bir şey bulunamaz.

İşçi, fakir ve cahil sunûf-ı halka ait davalar için mantıkan ve munsıfâne düşünmek lâzım gelirse adaleti mümkün mertebe herkesin daire-i istifadesine

vaz' etmek, masrafı pek ziyade azaltmak ve son derece sade kılmak iktiza eder idi. O derecede ki sahib-i dava olan kimse bir satır yazı yazmadan, yolculuk masrafı veya vekalet ücreti gibi külfetlere tahammül etmeden davasının rü'yet ve tedkik edilmesinden emin olsun. Mehâkim-i sulhiye için bir layiha-i kanuniye tanzim edildi ve bu kanunda işbu müşkil meselenin halline çalışıldı. Müstakim, malumatlı ve faal hükkâmın gayretiyle (ki bunlar olmasa kâbil-i tasavvur olan her türlü ıslahat şüphesiz akamete mahkum olacaktır) küçük de'âvîyi rü'yet için kaleme alınan bu usul[ün], mahkeme-i sulhiyenin fukara-yı nâs tarafından çoktan beri tahfifine lüzum görülen bâlâdaki ihtiyac-ı adlînin def'i hususunda pek ziyade yardımı olacağı me'mûl-i kavîdir.

Adeden mikdarı daha az mühim ve fakat hadd-i zâtında hiç olmazsa birinci sınıf de'âvîye ehemmiyetçe müsavi olan ikinci sınıf de'âvîye gelince, bunların büyük sermayeye ve tasarrufât-ı araziye taalluku olduğu derpiş olunur ise bazı mukarrerâtı men' için evvelce Manyasizade Refik Bey merhuma takdim etmiş olduğum ve başlıca nukâtı hakkındaki mütalaâtımda sâbit kaldığım layihaya müracaat lüzumunu beyana cüret ederim. Mamafih o layihamda yer bulmamış olan bir mütalaayı buraya derc edeceğim. Bu mütalaa sırf haricî bir şeye müteallik olup bununla beraber medeniyetleri müterakki ve kadîm bi'l-cümle memleketler vâzı'-ı kanunlarının nazar-ı dikkatini celb etmiştir. Filhakika adaletin lâyıkiyla icra edilebilmesi için hükkâmın ancak mahiyetine tamamen muttali oldukları de'âvî hakkında itâ-yı hükm eylemeleri lâzım gelir. Bu ıtıla ise onların muavin-i lâzımları olan vükela-yı de'âvî tarafından de'âvî-i mezkure hakkında icra edilen tahlilât-ı dakîkayı bilmeye mütevakkıftır. İşte bâlâda bahsini ettiğim layihada hep bu fikri teşrih ettim. Ancak esasa müteallik olan bu fikrin yanı başında bir de şekle müteallik bir fikir ve mütalaa vardır. Filhakika ashâb-ı de'âvinin hissiyat-ı ruhiyesi her memlekette öyle bir halettedir ki bunlar gerek hükkâm ve gerek onların muavinlerinde hey'et-i adliyenin kitle-i halktan ayrı birtakım zevâtan mürekkeb olduğunu vehleten kendilerine gösterecek bir şekil ve merasim-i zahiriye ve hariciye görmek isterler. Bu his o kadar derindir ki hükkâm veya vükela-yı de'âvîye kanun üniforması diyebileceğimiz kisve ilbâs olunmadıkça onlara riayet-i tâmmeyi temin adeta gayr-ı mümkün farz olunmuştur.

Binaenaleyh hükkâm ve vükela-yı de'âvî; hususî, sade, az masraflı ashâb-ı de'âvîye hiss-i hürmeti ilkâ ve hükkâm ve vükela-yı de'âvîye ehemmiyet ve vakar-ı zâtîlerini ifhâm edebilecek surette bir libas giydirilmesi faideli bir şey olur.

Diğer bir mütalaa da hukukî olmaktan ziyade maddidir. Bununla beraber

ehemmiyeti kimsece kâbil-i inkâr değildir. Bu ise mehâkimin tertibatına daha doğrusu mehâkim ve tevâbi'inin nezafetine aittir. Memâlik-i Osmaniye-yi Garbdaki mehâkimin merkezi olan mebâni-i âliye müşabih ve bazıları mimarî-i hâzırın âsâr-ı bediasından ma'dûd mebâni-i âliye ile tezyin etmeye Devlet-i Osmaniye'nin şimdiki bütçesi müsait olmadığından bunu düşünmeye mahal yoktur. Fakat pek cüz'î mesârif ile ve el-yevm mehâkimin bulunduğu mahalleri muhafaza etmek suretiyle dahi gayet dakîk bir nezafete riayet etmek ve ahaliye biraz rahat vermeye müsait teferruata ait tertibat icra eylemek ve vükela-yı de'âvî için de vazife-i âliyelerinin ehemmiyetiyle mütenasib bir surette ifa-yı vazife imkânını vücûda getirmek mümkündür.

İşte ıslahatın birinci ve müstacel kısmını bu teşkil eder. Bunun mesârifi bi'n-nisbe azdır. Ve münhasıran şekle ait kavânînce bazı tadilatı mutazammındır.

İkinci kısım ıslahata gelince evvela bunun ikinci derecede olması ehemmiyetçe de dûn olduğundan değil, belki daha müsterihü'l-bâl olarak icrası imkânı ve daha doğrusu lüzumundan ileri geliyor. İşte bu ikinci kısım ıslahat, neşredilen kavânînin esasına müteallik tadilatıdır. Bu kısım ıslahat da taksim ve tasnif edilmeye muhtaçtır.

Mehâkim-i Nizamiyenin tatbikine mecbur oldukları kavânînin bir kısmını işe müteallik kavânîn diye yâd edebiliriz. Bundan bittabi maksudumuz kavânîn-i ticariyedir ki Osmanlı, ecnebi erbâb-ı ticaret ve san'at ve sermaye arasındaki münasebât ve taahhüdâtta fevkalâde ehemmiyeti haizdir. Bu kabîl kavânînin tadili için birbirinden pek farklı iki usul tatbik olunabilir:

Nazariyat cihetine daha ziyade atf-ı ehemmiyeti tazammun eden birinci usule göre evvelemirde nazariyatça mümkün olduğu kadar mükemmel bir mebnâ-yı adlî ve hukukî vücûda getirmek, mümkün olduğu kadar en makul ve en sağlam esasları taharri eylemek ve son kavâid-i sırfa-i hukukiyeye ve mukayese-i kavânînin irâe ettiği en mükemmel usullere tevfikân teferruata müteallik ahkâmı istihrac etmek iktiza eder. Nazariyatça muahezeye şâyân olmayan bu usulün fiiliyatça en iyi bir usul olduğu zahir değildir.

Devlet-i Osmaniye elli seneden beri şimdiki tarz kavânîne tebe'an yaşamıştır. Hükkâm, vükela-yı de'âvî, iş ve ticaret adamları bu tarz kavânîni o kadar mütemadi ve o kadar uzun müddet zarfında tedkik ve tatbik etmişler ve ona o derece çok müracaat eylemişlerdir ki alışılmış olan bu tarz-ı kadîmi birden bire taşıyıp ettiğimiz takdirde bu gibi kimselerin fikrinde, şüphe yoktur ki, pek çok teşevvüş ve tereddüt hâsıl olur. Bundan mâadâ ihtiyacât-ı fiiliye-i

hayatı daima nazari mütalaât ile def' etmeye kalkışmak oldukça cür'etkârâne bir teşebbüstür. Binaenaleyh nazariyatça pek mükemmel olan bazı ahkâm, müdekkik ve tecrübe-dide bir adam tarafından ehemm ve elzem addedilen bazı mesâilin mensî kalmasına bâdi olabilir.

Bu sebeple birinciye nazaran daha az mütevazı ve fakat daha fiilî ve daha müdebbirâne diğer bir usulü enzâr-ı dikkate vaz' edeceğiz. Bu usulü bir kelimedede tavsif etmek için diyebiliriz ki mevcut kavânîni tecrübe-i fiiliye ile tadiline lüzum gösterildiği derece ve mikdarda ve yalnız bu mikdarda tadilden ibarettir diyebileceğiz.

Bu usulün birinci merhalesi, iş ve ticaretle iştigal eden hey'etlerle ve zevât-ı muhtereme ile istişareyi tazammun eder. Bu istişare münasebât ve muamelat-ı rûz-merre ile noksan olduğu anlaşılan ve muamelat ve münasebât-ı mezkureyi müteessir kılan kanunun sâkit olan ahkâmına şâmil olabileceği gibi kanunda mevcut olduğu halde müeddâsı eskimiş veya bozulmuş ve bu sebeple -her kanunun vazifesi olduğu vechile- muamelatın cereyanını teshil ve takviye edeceğine, bilakis tatil ve sekedâr eylemiş olan ahkâma şâmil olabilir. Hükümet bunların temenniyâtından haberdar olarak ve kâbil-i icra olan mütalaalarını derpiş ederek ve müfid ve kendisine karşı halkı minnetdâr edecek bir iş gördüğünden emin olarak kemal-i suhûletle kavânînin tadiline mübâşeret edebilir. Hükümet bunun için kavânîn-i mevzua-i hâzıranın en mükemmelerini teşkil eden külliyyatta tedkikât icra ederek taht-ı müşahede ve tedkikinde bulunan mesâile icâb eden suret-i hall-i kanunî bahş ve tadil edilen kanunu bir vahdet-i mantikiye ve bir intizam-ı fennî temin edecek surette tanzim ve icâbında tasmin eyler.

Şâyân-ı tadil diğer bir sınıf kavânîn de asayiş-i umumîye taalluk edip kavânîn-i cezaiyeyi teşkil edendir. Mantıkan düşünmek lâzım gelirse bu nev' kavânîninde teşebbüs-i tadil-kârânenin yalnız vâzı'-ı kanun olan hükümete râci olması iktiza eder. Zira efrâddan hiçbir kimse yoktur ki ve kezaik müessesât-ı hususiyeden hiçbir müessese yoktur ki hükümetin kendi hükkâmı kadar bu hususta tecrübe-dide ve sahib-i mütalaa olsun ve binaenaleyh onun tenvir-i efkârına hizmet edebilsin. O derecede ki vâzı'-ı kanun olan hükümet hakikaten fiilî bir tadilat-ı kanuniye icra edebilmek için icâb eden istişare-i ibtidâiyeyi kendi memurlarından icra etmek iktiza eder. Mamafih ber-vech-i bâlâ müşahedât ve mütalaâta muvafık olarak tanzim ve tahrir edilecek ahkâm-ı cedîde-i kanuniye, kavânîn-i ticariyede olduğu gibi kavânîn-i hâzıra-i cezaiye



külliyatının mukayese ve tedkik-i mütûnunu istilzâm eder. O suretle ki vücûdu iş'âr edilen noksanlar, ikmâl ve tadili iktiza eden maddeler tadil olunsun ve bu ikmâl ve tadil, akvâm-ı mütemeddinenin tecârib-i müterâkimesine ve fenn-i hukukun son istidlâlâtına muvâfık olsun.

Islahat-ı adliye merbut hususî ve fazla [olarak] son derece mühim bir ıslahat-ı idarî vardır ki bunun ehemmiyeti, bütün memâlik-i Osmaniyede hüsn-i tevzi-i adaletle mükellef usul ve tertibata taalluk ettiğinden neş'et ediyor. Bu ise Adliye Nezaretî'nin ıslah-ı teşkilatından ibarettir. Bu noktada şimdiden bir mütalaa-i kat'îye beyan etmek pek güçtür. Bu bâbdaki ıslah gayet şedid ve muntazam surette taksim-i a'mâl kaidesinin tatbiki ve makul bir dosya usulü vaz'ı ve bu dosyaların tasnifi suretiyle nazır ve arkadaşlarının mesaisini teshile matuftur. El-yevm nazır ile arkadaşlarının müteessir bulundukları nekâyıs-ı teşkilat anlaşılmadıkça ve memâlik-i sâirede mevcut teşkilat mukayese ve mezc ve tevhidinden Adliye Nezaret-i Osmaniyesinin hem bütçe ihtiyacâtına muvafık ve hem de ihtiyacât-ı idareye ve bu idareye müracaata mecbur olan ihtiyacât-ı efrâda mutabık bir usul-i tensik vaz'ını temin edecek muhtelif usuller tedkik edilmedikçe bu bâbda bir layiha-i tensikiye tanzim olunamaz.

El-hâsıl her şeyden evvel el-hâletü-hazihi mevcut ve esasa müteallik kavânînin sürat ve hakkaniyetle tatbikini temin için usule müteallik kavânîn ile dava vekillerine müteallik kanunların tadilinden işe başlamak lâzım geldiği re'yindeyim. Bu birinci meseleye fer' olmak üzere hükkâmın ve onların muavini olan vükela-yı de'âvînin tarz-ı telebbüslerinin tanzimi ile ve adaletin tevzi olduğu mahallerde nezafet ve istirahat temini ile hey'et-i hükkâma karşı hissedilen ihtiramın ahali-i mahalliye ve ecnebiye arasında tezyidi hükûmetin şeref ve menfaati muktezası olduğunu beyan eylerim.

İkinci derecede sırf usule müteallik kanunların gayrı kanunların tadiline mübaşeret etmek icâb edeceğini tahmin ederim. Bu bâbdaki mesai hüsn-i neticeye iktirân etmek için kavânîn-i ticariyede gerek ticaret odalarının, gerek müessesât-ı maliyenin ve gerek muteber iş adamlarının ve kavânîn-i cezaiyede mütalaaları mer'î ve câri olan kavânînin ikmâl-i nevâkıs veya tadil ve tashih-i hatîâtı emrinde hükûmetin tenvir-i efkârına hâdim olabilecek hükkâm ve memurîn-i devletin re'ylarını evvel be-evvel istifsâr etmek muktezidır zannederim.

Bu mütalâât ve temenniyât ba'de't-tedkik kavânîn-i mezkurenin tadil ve ıslahına mübaşeret olunabilir. Ancak bu defa da fenn-i hukukun en noksandan



ârî addettiği memâlik-i sâire-i mütemeddine kavânîni metnine bi'l-müracaa mukayese icrası lâzımdır.

Bütün bu mesai ve teşebbüsâta müvâzi olarak Adliye Nezareti'nin teşkilatını tensik için lâzım gelen tedkikat yapılmalıdır.

\*

### Osmanlı Adliye Teşkilatının Islahı (19 Ekim 1909)

Hukuk-ı siyasiye-i İslâmiyeye en sathî bir vukuf bile hukuk-ı mezkurenin tevzi-i adalet kaziiyesine ne derece azim ve esaslı bir ehemmiyet bahşetmekte olduğunu der-akab anlamaya kifâyet eder. Zaten hukuk-ı siyasiyeye müteallik ahkâmın menâbiinde insanlar beyninde temin-i adalet ve bu adaletin kemâl-i insaf ile tevziine müteallik evâmîr kadar kat'iyü'l-müfâd emirler bulunmadığı nazar-ı dikkate alınır ise başka türlü mümkün olamayacağı anlaşılır. Sâlifü'z-zikr menâbide munderic kavâid ve usul-i sâlifeye hakiki bir vücûd vermek için muktezi kavâid-i sâbiteyi i'tâ etmek ikinci asr-ı Hicrîde hukuk-ı siyasiye-i İslâmiye mebnâsını kurmaya muvaffak olan fukahâ-yı ızâm hazarâtına nasib olmuştur. Tecârib-i müterâkime-i a'sârın ancak zamanımızda husûle getirebildiği tekemmülâta mutabık düşen bu âlî temelleri vaz'a muvaffak olan zevâtın dehası ne kadar takdir olursa yeri vardır.

Ulema ve fukahâ-yı İslâmiyenin her türlü hükümet ve devlet hakkındaki tasavvur ve tarz-ı tefekkürlerinin miftahını teşkil eden nazariye-i dakîka ve amîka malumdur. Hukuk-ı siyasiyeye mâlik olan her bir kuvvet, her bir hükümet tabir-i ıstılahî ve şer'îsini kullanmak icâb eder ise her bir "velâyet", fukahâ-yı müşârunileyhimce bir kuvve-i hükümetin mâliki ile millet arasında hâsıl olmuş bir akid neticesidir. Sahib-i hükm ü kuvvet olan zât, milletin hakimiyetinden bir cüz'ünü ahz u telakki eder. Ancak bu akdin sahih ve nâfiz olması için hakim olan âkidin, kable'l-akd ve akdi ifa için bir ehliyet-i mahsusası bulunmak icâb eder. Bu ehliyetin fikdânı neticesinde akd-i mezkur esasından bâtıl ve fâsid olur. Muamelata müteallik ahkâmda, hukuk-ı âdiyede (siyasi olmayan hukukta) bir nâ-bâliğ veya bir mahcûr tarafından vâki olan akid gibi... Madem ki hukuk-ı siyasiye ve umumiyyeye taalluk eden her nüfuzun menşei ve sıhhat ve nâfiziyeti hakkında böyle bir tarz-ı tasavvur ve tefekküre lüzum vardır; o halde fukahâ-yı müşârunileyhim hükm ve emarete delâlet eden her şey için, her "velâyet" için icâb eden ehliyet-i mahsusanın şerâit ve evsâfını bittabi aramak mecburiyetinde bulunuyorlar idi. Kuvve-i hükümetin en birinci

vazifesi adaletin kemal-i hakkaniyetle tevzii hususundan ibaret olduğuna dair evâmîr-i sariha mevcut bulunup fukahâ-yı müşârunileyhîmin kalp ve vicdanı ise işte bu evâmîr-i âliyye merbut bulunduğundan müşârunileyhîmin artık bir adamı bilhassa mertebe-i âliye-i kazâya sâlih ve lâyük kılacak evsâf-i mânevîye ve ahlâkiye ile malumat ve müktesebât-ı ilmiyyeyi ne büyük bir ehemmiyet ve dikkatle tayine hasr-ı makdûr edecekleri tabiatıyla anlaşılır. Burada herkesin malumu olan tafsilata girişmek istemeyiz. Silk-i kazâya dühûl için lâzım gelen evsâf ve şerâit-i ehliyetin, hey'et-i hükkâm tarafından tatbiki iktiza eden kavânîne vukuf-ı amîk ve tâmdan ve istikamet-i etvâr u ahlâktan -ki bunlar olmaksızın iktisab edilen malumatın ancak bir kıymet-i menfiyesi olabilir- ibaret olduğunu beyan eder isek bu şerâit-i ehliyetin tayin ve tafsili emrindeki akvâl-i fukahâyı hülâsa ve icmal etmiş oluruz.

Diğer bir nokta-i nazardan tedkik-i madde eder isek görürüz ki fukahâ, devlet ile kuvve-i hükûmetin hâmilleri olan memurîn ve kudât arasındaki münasebâtı ücret mesele-i mühimmesi nokta-i nazarından dahi tedkik etmişler ve umumî mütalaâttan inhiraf etmeksizin şu kaide-i esasiyyeyi vaz' eylemişlerdir ki o da hâmil-i hükm ü kuvvet olan kudâta istiklâl-i tâmm-ı mânevîlerini temin için gerek kendilerinin ve gerek ailelerinin mezellet ve sefaletine meydan vermeyecek tarzda işlerini temin edecek maaşât vermekten ibarettir.

Âlim ve müstakim ve maaşât-ı kâfiye ile ihtiyaçtan masûn bırakılmış hükkâm! İşte fukahâ ve ulemanın teşkilat-ı adliye için vaz' ettikleri kanunî ve lüzumlu temeller. Bu meselede en başlıca ve ehemmiyetli işin bu mütalaada mündemic olduğunu ve geride kalanın asla değil, fer'a ait olduğunu beyan eder isek fukahâ tarafından vaz' edilen kaideden istihracât ve istidlâlâtta bulunmaktan başka bir şey yapmış olmayacağız. Binâenaleyh teşkilat-ı adliye için tasavvur edilen usuller ne olursa olsun, bunun mebnâsı ne kadar âlimâne ve mâhirâne bulunursa bulunsun eğer şart-ı esasîsi yukarıda ruh-ı madde diye tavsif ettiğimiz esaslı temel üzerine istinad ettirilmezse kıymeti hiç ve netâyici pek fena bir hale müncer olur.

I

5 Haziran 1295 (17 Haziran 1879) tarihli teşkilat-ı adliye-i Osmaniyyeye atf-ı dikkat edilirse, yeknazarda görülür ki teşkilat-ı adliye-i Osmaniye[nin] temeli, 1790 senesi Ağustosunun yirmi dördünde Fransa'da kabul edilmiş olan meşhur teşkilattan teşa'ub etmişti. Kanun-ı Osmanî'nin ber-vech-i bâlâ

Fransa kavânînine muvafakat ve müşabeheti o derecededir ki zahirde Fransa İnkılabı'nın akîbinde orada tesis edilen ve hafif tadilat ile el-ân pâyidâr ve baki bulunan mehâkim ve teşkilat usulü Devlet-i Osmaniye taksimat-ı idaresine tatbik olunmuş farz olunabilir. Faraza Fransa'da arrondismanda [*arrondissement*] bir derece-i ûlâ mahkemesi mevcut bulunduğu gibi memâlik-i Osmaniye'de dahi her kazada bir iki daireden ibaret ve bir reis ile iki azâdan ve bir mustantık ve bir müddeî-i umumî ve zabıt kâtipleri ve muavinleri ve hademedden mürekkeb birer mahkeme görülmektedir. Kezalik Fransa'da iki derece icra-yı mehâkim esasını mevki-i fiile vaz' için eski vilayet parlamentoları yerine daire-i şümülû birkaç departmanı ihata eden istinaf mahkemeleri ihdas edilmiş olduğu gibi memâlik-i Osmaniye'de her vilayette reisi, reis-i sânisî, azâsı, müddeî-i umumîsî ile birer istinaf mahkemesi tesis olunmuştur. Ve'l-hâsıl Fransa'da pâyitahtta bir mahkeme-i temyiz mevcut ve bunun vazifesi bütün Fransa'da kavânînin yeknesak ve muntazam surette tatbikine matuf olduğu gibi memâlik-i Osmaniye'de dahi aynı maksatla Dersaadet'te bir mahkeme-i temyiz ihdas edilmiş ve bu da istida, hukuk ve ceza dairelerine taksim olunmuştur. Fransız Usul-i Muhakemât-ı Cezaiyesinden mütercem bir Usul-i Cezaiye, en mühim ve ekser-i aksâmı Fransa'nın 1806 Usul-i Muhakeme-i Hukukîyesine müşabih bir Usul-i Muhakeme-i Hukukîye, iki usul-i kanuniye arasındaki müşabehet ve muvafakati ikmal ediyor. O derecede ki usul-i Franseviye ile usul-i Osmaniye arasında taharri olunması lâzım gelen şeyler nukât-ı müşabehet değil, belki teferruata müteallik nukât-ı muhtelifun-fihâ olmuştur. Halbuki yekdiğerinin adeta aynı olan bu iki usulün evvelâ Fransa'da, muahharan Türkiye'de tatbik edildiği halde iki memlekette yekdiğerinden fevkalâde ayrı netâyic verdiği görülürse hayret de bittabi o nisbette artmış olur.

Fransa'da adaletin hüsn-i tevzi edildiği zannı umumîdir. Vâkıa Napolyon zamanında mebnâsı kurulmuş olan bu usulün bazı eskimiş aksâmını tamir için Parlamentoda izhar-ı metâlib edilmekte ise de usulün hey'et-i umumiyesi tazeliğini kaybetmemiştir. Fransa ahalisi usul-i adliyesinden asla müşteki değildir. Ve bu usulün vaz' ve tayin ettiği hükkâm hakkında bir itimat ve bir ihtiram-ı tâm izhar eylemektedir. Halbuki Türkiye'de bütün sunûf-ı halk arasında çoktan beri bunun tamamen aksi bir fikir beslendiğini bilmeyen yoktur.

Adaletin suret-i tevziinden müşteki olmakta Osmanlılarla ecânib müttetikirler. Usul-i adliyenin yalnız bazı aksâmını değil, belki yeni baştan

vaz' ve tesisini temenni için pek çok şikâyet âvâzeleri yükseliyor... Vâkıa bazı hükkâm gerek meziyet ve iktidar-ı zâtîlerini ve faziletlerini ashâb-ı de'âvîye teslim ettirebilmişlerdir. Ancak bu pek güzide olan hükkâmın mikdarı az olduğunu kim inkâra cür'et edebilir? Hakikatte [1908] Temmuz İnkılabının ertesi günü bütün göğüslerden sudûr eden ilk âvâze, ıslah-ı adliye terkiibinden ibaret olmuştur.

Bu pek müşkil ıslahat-ı adliye-i Osmaniye meselesinin halline vusûl için en kısa tarik sual-i âtînin cevabını vermekten ibaret kalır:

Osmanlı ve Fransız teşkilat-ı adliyesi usulleri yekdiğerine hissedilecek derecede müşabih oldukları halde neden Fransa'da bunun netâyici bu kadar iyi ve Türkiye'de bu kadar fena çıkıyor?

1790 Kanunu Fransa'da başlıca esas olmak üzere adaletin meccanen tevzii, mehâkimin iki dereceye tâbi bulunması, muhakemâtın aleniyeti, kavânînin yeknesak tarzda tefsiri gibi kaideleri kurmuş idi. Bir asırdan ziyade güzêrân olan bir devre-i tecrübe bu kaidenin mükemmeliyet-i kat'îyesini isbat eylemiştir. Ancak Fransa vâzî'-ı kanunu bu kaideler üzerine tanzim edilmiş olan usul-i adliyenin hüsn-i cereyan edebilmesi ve muntazam ve nâfi surette bu hareketine devam eylemesi için kadrolara adam bulmak lüzumunu ve bu adamların bu usulün muktezası olan vezâif ile mükellef bulunmasını ve bu kadro ve vezâifin şeklen dâll bulunduğu bâlâdaki kavâidin hüsn-i tatbiki için muktezi iktidar ve hüsn-i hulk u tab'a mâlik olması lâzım geleceğini tamamen takdir eylemiş idi. İşte bundan dolayıdır ki 1810'da neşredilen birinci kanun silk-i hükkâma girmek için muktezi şerâiti tayin eyliyor idi. Bu kanunun tayin ettiği kavâid malumdur. Evveleminde ekallî bir hadd-i sin tayin eyliyor. Şerâit-i iktidar olmak üzere hukuk mektebinden mezuniyeti ve tecrübeye delâlet etmek üzere bir tab'-ı namuskârâne ve bir şerefli hayat-ı maziyyeye memzûc olmak üzere iki sene istinaf mahkemesinde mülâzemeti şart kılıyor.

Fransavâzî'-ı kanunu Jules Favre'in "hükkâmın fakrı bir cinayet-i içtimaiyedir" kavlı-i meşhur ve manidârında münderic hakikati dahi nazardan dûr tutmamış ve vâkıa Fransa hakimini pek zengin kılamamış ise de (çünkü en yüksek maaşı yani mahkeme-i temyiz reis-i evveline verilen maaş otuz bin frank, İngiltere'nin yüksek hükkâmına verilen büyük maaşların yanında cüz'îdir) herhalde silsile-i merâtib-i adliyenin en dûn tabakasında bulunan hakimi müstakil kılabilmiştir ki elzem olan da bu idi. Fransa teşkilat-ı adliyesinin bütçe teferruatına burada girişmeye mahal yoktur. Ancak arrondisman mahkemelerindeki hükkâm[ın],

üç sınıfa münkasim olduğunu ve üçüncü ve sonuncu kısma mensup hükkâm ile mustantıkların -ki bunlar nüfusu yirmi binden dîn olan beldelerde bulunurlar- senevî 3.000 ve 3.500 Frank maaş aldıklarını ihtar etmek kifayet eder. Bu mikdar maaş ise vilayetin küçük bir beldesinde kâfi bir refah temin edebilir. Bundan mâadâ sınıf-ı şebâbın münevverü'l-fıkr ve namuslu zevât arasından müntehab ve kâfi derece ücretli hükkâmın vazifelerini vahim surette suistimal etmelerinden havf ve ihtiraza mahal olmamakla beraber Fransa vâzı'-ı kanunu tedâbir-i intibahiyeyi mutazammın bir usul vaz' ve ihdas etmiştir ki bu sayede Adliye nazırı tab'-ı beşer muktezası olarak daima vukûu melhuz suistimalât ve âsâr-ı zaafi tedibe muktedir olabilir. El-hâsıl hükkâmın muntazaman ve bir usul-i sâbite ve malume dairesinde terakki etmeleri hususundaki teminat kadar hükkâmın bâdi-i şevk u gayreti olacak bir şey tasavvur olunamaz. Usul-i terakki o yoldadır ki dahil-i silk olacak hükkâmdan her biri dahil olacağı meslekin derece-i vüs'atini bir nazarda ihata edebiliyor ve artık nâ-geh-zuhur ve keyfî ahvâle maruz olmayacağını biliyor. Oldukça yüksek bir memuriyet-i adliye vâsıl olmak için mutlaka küçük derecâtтан geçmek lâzım geleceği ve bazı muhterem ve fâzıl zevât hakkında vaz'ı tabîi olan istisnaâtтан mâadâ kıdemin terakki ve terfi için bir kaide-i sâlîme ve muntazama teşkil eyleyeceği anlaşılmak üzere bâlâdaki kaide vaz' edilmiştir.

İdare-i adliye kadrolarında bulunan zevâtın iktidarını, vakar ve şeref-i zâtîsini ve hüsn-i gayretle ifa-yı vazife eylemesini temin için Fransa vâzı'-ı kanunu tarafından ittihaz edilen tedâbir-i kanuniye-i hakîmâne işte bundan ibarettir. Bundan mâadâ tedâbir-i hakîmâne ittihazından pek ziyade mühim bir şey vardır ki o da bu tedâbirin ittihaz olunduktan sonra harfiyen ve ta zaman-ı ittihazları olan tarihten bu ana kadar en ufak sekteye ve eser-i imhâl ve tesamühe uğratılmaksızın tatbik olunmasıdır. 1810 tarihinden beri hiçbir fert olmamıştır ki mekteb-i hukuk mezunu olmaksızın ve bir mahkeme-i istinafta iki sene mülâzemet etmiş olmaksızın silk-i hükkâma girmiş bulunsun. Vâkıa hükkâmın maaşâtında hafif bir tenzilat icra edildi. Fakat bu tenzilat yüksek maaşlarda vukûa geldi. Terfi ve terakki en muntazam surette cereyan etmiştir. Her ne kadar tedâbir-i intibahiye nadiren tatbik edilmiş ise de bu hal teşkilat-ı mezkurenin müddet-i devamı olan bir asra karîb müddet zarfında şikâyatı mutazammın ve takibatı müstelzim mesleke müteallik kusurların ta'dâdı hakikaten pek müşkil olmasından ileri gelmiştir.

Fransa'da teşkilat-ı adliyenin bu parlak netâyicindeki sır ve hikmeti

memurînin intihabı, maaşı, terakkisi, tedâbir-i intibahiyesi hakkında Birinci İmparatorluk zamanından beri vaz' edilen kavâid ve desâtirin mütemâdiyen ve suret-i mutlaka ve muttarıdada tatbikinden başka bir yerde aramamalıdır. Mamafih şurasını da hâtırdan çıkarmamak lâzımdır ki tatbikatta vukûa gelen bu sebat ve ittıradın bütün muvaffakiyetini Fransa'da Napolyon'dan beri tevâli eden nuzzâr ile hükkâmın evsâf ve mezâyâsına münhasıran haml ve atf etmemek icâb eder. Bu muvaffakiyetin kısm-ı azamı Fransa'nın ahvâl-i iktisadiyesinden ve oradaki şekl-i hükümet ve idareden ileri gelmiştir ki bu sayede ber-vech-i bâlâ takarrur eden kavâid ve desâtirin tatbikine imkân hâsıl olmuş ve esna-yı tatbikte bazı âsâr-ı zaaf ve kusurun zuhuru müşkil ve belki de gayr-ı mümkün bir hale gelmiştir.

Malumdur ki Fransa'da idare-i sâbika umûr-ı maliyesindeki hal-i teşevvüş, bu idarenin sukûtunu ve Etats-Généraux meclisinin içtimaa davetinden Bonapart'ın konsolos [*consulat*] olması tarihine kadar devam eden devre-i muvakkata ve müşevveşenin tahaddüsünü intâc etmiştir. Kezalik malumdur ki bu büyük kumandan makam-ı iktidara geçince hakikaten fevkalâde şâyân-ı takdir u tezkâr evsâf ve mezâyâ-yı mülkiye göstermiş ve o kadar basiret ve metanet ile Fransa umûr-ı maliyesini ıslah etmiştir ki az sene zarfında intizamsızlık, müzayaka, vesâit-i hasîse usulü yerine bidâyeten bir intizam ve muahharan bir refah hâsıl olmuş ve işte bu refah o vakitten beri yevmen fe-yevmen mütezâyid bulunmuştur. Şu halde Fransa'da teşkilat-ı adliye, muntazam ve geniş bütçelerin hükümrân olmasıyla tev'em olmuştur. Adliyenin yeni usul-i teşkilatı birçok hükkâma ve binaenaleyh külliyetli bir yekûna bâliğ olacak maaşâta ihtiyaç hissettiriyor idi. Ancak kesesi dolu olan Maliye nazırı icâb eden mebâliği Adliye nazırı emrine âmâde bulunduruyor idi. Bunlardan mâadâ Bonapart bütün gayret ve dikkatini yeniden hukuk darülfünunlarını ihdasa değil -çünkü darülfünunlar çoktan beri mevcut idi-, belki mevcut olanlarını suret-i mükemmelede tensik ve ıslaha hasr etmiştir. Lille'den Montpellier'ye, Rennes'den Nancy'ye kadar bütün hukuk mektepleri kadîmden mevcut usullere devam ile iktifa etmişler ve bu sayede Adliye Nezaretine münhal olan memuriyetler mikdarından pek ziyade adliye memuru namzedi yetiştirmişlerdir.

Şerâit-i ehliyet ve iktidara, maaşâtın muntazaman tediyesine, terfi ve terakki kaidelerine riayet edilmesine; hâsılı memurîn-i adliyenin muntazaman iş görmesini temin eden bu gibi nukâtın kâffesine müteallik hususâta gelince

Bonapart'ın bu gibi işlerde eser-i zaaf ve müsamaha gösteremeyeceği ve bu kabîl umûrda dahi bir dahi-i askerin icrasına muktedir olduğu şiddet-i inzibatı temin edeceği tabî idi. Napolyon, 1815'te sukût ettiği zaman onun murakabe-i gayurâne ve şedidesi yerine Parlamentonun ve serbest bir matbuatın murakabesi kaim olmuştur. Vâkıa o tarihten sonra Adliye nazırı ve hükkâmın bî-rahm ve fakat âdil bir efendinin nazar-ı tefahhusundan korkuları kalmamış ise de Meclis-i Mebusan'daki istizahâttan ve gazetelerin tenkidât ve muahezâtından korkmaya başlamışlardır. Şimdi her nazır ve her hakim bilir ki mücazat-ı intibahiyeden evvel ve onun pek fevkinde Meclis-i Mebusan ve A'yan huzurunda diğer bir teyid-i siyasî vardır, matbuatın tertip eylediği mücazat-ı mâneviye vardır. Ve'l-hâsıl tedibât-ı içtimaiye vardır ki Garbdan bahseder iken bunu da unutmamalıdır. Bundan maksadımız Adliye nazırı ile hükkâm, bu teyidât ve tedibât-ı cedîde mefkûd olduğu takdirde daha az hakîmâne, daha az metinâne, daha az şeref-perverâne bir meslek ihtiyar edecekler idi demek değildir. Mamafih bu faraziye de yürütmek lâzımdır. İşte böyle bir faraziye vukûunda dahi -yukarıda zikr ettiğimiz ahvâl ve esbâbdan dolayı- hakâyık-ı ahvâl-i hükkâma o derecede hakimdir ki kavânîn ve nizamâtın tersim eylediği tarikten vâki olacak en cüz'î bir inhıraf üzerine nuzzâr ve hükkâmı tarik-i müstakime kemal-i huşunetle iade etmek için binlerce kol birden kalkar. İşte bundan dolayı ta'dâd edilen usuller, düsturlar pâyidâr oldu. Ve bunun neticesi olarak Fransa'da adalet mükemmel surette tevzi edilmektedir.

## II

Mamafih Osmanlı vâzı'-ı kanununu, hükkâm-ı muktedirinin intihabını, terfi ve terakkinin intizamını, maaşâtın ehemmiyet-i vazife ve meşguliyet ve galâ-yı maişet ile mütenasib olmasını ve'l-hâsıl hükkâmda mevcut ve matlub olan istikamet, iktidar ve şerefe ve vakara müteallik şerâitin teyidât ve tedibâtını temin edecek kavâidi vaz' etmek ihtiyac-ı meşru ve kanunîsini derpiş etmemiş olmakla ittihâm etmek haksızlıktır. Teşkilat-ı adliye müteallik 1879 tarihli nizamnamenin beşinci faslı işte bâlâdaki kavâid ve desâtirin esbâb-ı mûcibesini izaha hasr u tahsis olunmuştur.

Şu halde Osmanlı vâzı'-ı kanunu yalnız adliye kadrolarının suret-i tanzim ve tevzii emrinde değil, belki bu usul-i mutasavverinin fiilen mevki-i fiile vaz'ını temin için dahi en muvafık numunelere tevfik-i hareket ve meslek etmiş



ve binaenaleyh Fransa usul-i adliyesi ile Osmanlı usul-i adliyesi arasındaki müşâbehet yine pek sıkı olmakta ve aynı esbâb aynı netâyici husûle getirmekte ber-devam olmuştur. Ancak bu müşâbehet zahirî idi ve zahirî olmaktan başka bir şey de olamaz idi. Hakikatte iki tarz ve usul arasında fark var idi ve bi'z-zarure fark olması icâb eder idi. Fransa tarz-ı idare-i siyasiyesi ile Osmanlı tarz-ı idare-i siyasiyesi arasındaki fark ne kadar azim idiyse bu farkın da o derece olması tabîî idi.

Bir yed-i cesur ve metîn, beden-i marîz-i Osmanîyi ızdırap ve nöbet içinde kavuran menba-ı ebedîyi kurutup da bıçağını karha-i esasiyeye yani şekil ve tarz-ı idareye doğru götürmedikçe Türkiye'nin muhtelif devâir-i idaresini yeyip kemiren yaraları tedavi etmesi mümkün olmadığından tensikat-ı adliye-i Osmaniyeye müteallik teşebbüsât-ı muhtelif de bâlâdaki teşebbüs-i azim icra edilmedikçe ister istemez adem-i imkân-ı maddîye maruz kalacak idi.

Türkiye'deki tarz-ı idare-i müstebidde dahi her yerde mürur-ı zaman ile ihdas etmiş olduğu netâyici bittabi husûle getirecek idi. Devletin bütün siyaseti, milletin kâffe-i menâbii bir tek hedefe doğru sevk olunuyor idi: Hükümdara hayat ve nüfuzunu bahş ve temin etmek ve bu siyaseti takip etmesi için yedine mebâlig-i kâfiye verip her türlü âmâl ve ezvâkını husûle getirmek.

Tebeanın kıymet-i mâneviye ve fikriyesini mübeyyin bütün mikyâsât ve mi'yârât bir tek mi'yâr ve mikyâsa müncer oluyor idi ki o da yegâne bir maksat ve hedefe gitmek için her türlü istiklâl-i tab' ve ahlâkiyetten ve şeref ve haysiyet-i zâtiyeden münezzeh olmak üzere hükümdarı körü körüne takip edebilmek meziyetinden ibaret idi.

İdare-i sâbika zamanında her türlü teşkilat ve tensikat-ı adliye teşebbüsâtının neden bi'z-zarure akîm kaldığını anlamak için bâlâdaki iki fikr-i esasının netâyicini istidlal etmek kifâyet eder. Usul-i idare-i sâbika, neşr-i envâr-ı efkâra karşı lâkayd ve belki de hasım idi. Bunun neticesi olmak üzere maarif-i umumiye her türlü âlâyîşkârâne nümayişlere rağmen yalnız ibtidaî ve sathî değil, meslek-i istikametinden inhiraf bile etmiştir. Mekteb-i Hukuk pek geç olarak küşâd olunmuş ve amîk bir terbiye-i adliye temel-i lâzımını teşkil eden bi'l-cümle mevâdd ve mebâhis ders programlarından tayy ve ihraç edilmiştir. Dersaadet Mekteb-i Hukuku, daha sonraları tesis edilen birkaç vilayet mektebi pek az talebeye mâlik idiler. Zira tedrisin tarz ve mahiyeti ve erbâb-ı liyakate verilen mükafat pek çok şübbânı celb edecek surette değil idi. Vükela-yı de'âvînin teşkilatına müteallik bir nizamname var idi. Fakat yalnız

kağıt üzerinde idi. Zira hükümdar münevverü'l-fıkr zevâtın toplanmasından korkuyor idi. Binaenaleyh bu nizamnameyi meyyit hükmüne ircâ için zuhur eden ilk vesile-i kanuniyeden istifade etti. Binaenaleyh Adliye nazırları ne kadar hüsn-i niyyete mâlik bulunsaydılar yine adliye memurîni namzedleri için elzem olan iki şartı yani Mekteb-i Hukuk mezunu olmak ve istinaf mahkemesi dava vekaletinde iki sene mülazemet etmiş bulunmak şartlarını bulmak hususunda adem-i imkân-ı maddîye duçar olacaklar idi. Zira mektep mezunlarının adedi pek kalîl ve Dava Vekilleri Cemiyeti mefkûd idi.

Usul-i idare-i sâbika hükümdarın hevesât-ı müsrifâne-i maliyesine karşı tebea tarafından bütçe gibi bir sedd-i sedid çekilmesine müsait değil idi. Maliye nazırı ise tedricen hükümdarın evâmîr-i maliyesini tenfize memur bir kâtip derecesine inmişti. Binaenaleyh hükkâma itâ edilecek maaşât nokta-i nazarından Adliye nazırı tarafından ittihaz olunacak mukarrerât ne derece hakîmâne nazariyata tevafuk ederse etsin ve Maliye nazırı Adliye nazırının ihtiyacâtını izâle hususunda ne kadar hüsn-i niyyet sahibi bulunursa bulunsun bu hakîmâne nazariyatın ve bu hüsn-i niyyetin hiçbir kıymeti olamaz idi. Zira hükümdarın bir emri sunûf-ı memurînden herhangi birinin maaşâtını tesviyeye mahsus mebâliğin hazineден boşalmasını intâc edecek bir televvün-ı fevkalâde husûle getirmeye kâfi idi.

Usul-i idare-i sâbika, hükümdarın evâmîrini icra etmek ve düşmanları tarafından tertip edilen tasavvurâtı kendisine ihbar etmek gayretinden büyük bir faziletin vücûduna kâil değil idi. Binaenaleyh devr-i sâbıkta Adliye tensikâtını icra edenler terfi ve terakki-i hükkâm için 44'üncü maddede muharrer olduğu vechile kavâid-i sâbite vaz' edebilirler idi. Fakat hükümdar tarafından ihraz-ı teveccüh eden bir gayretverin vücûdu maiyyet-i hükümdarîde bulunan bir şahsın gayretver olmak üzere kesb-i marufiyet etmesi, silsile-i merâtibin sûratle kat' ettirilmesi için kifâyet etmekte idi. Bu suretle mesleklerine müteallik iktidardan başka iktidara mâlik olmayan erbâb-ı fazl ü namus ötekilerin gerisinde ve gölgede kalırlar idi.

El-hâsıl bundan pek ziyade vahim ve şâyân-ı teessüf ve bununla beraber vücûdu muhakkak bir şey var idi ki o da hükümdara karşı isbat-ı gayret ve sadakat eden kimsenin herhangi bir vazifede vâki kusur ve suistimali sebebiyle katiyen iz'âc edilmesine ve duçar-ı mesuliyet olmasına devr-i sâbıkın müsaade etmesi idi. Binaenaleyh teşkilat-ı adliyeyi icra edenler Teşkilat Kanunnamesi'nin 49'uncu ve 52'nci maddelerinde vazifelerin suistimalâtına müteallik olmak

üzere istedikleri kadar kavâid vaz' ve bu hususta bir usul-i mücazat-ı intibahiye ihdas edebilirler idi. Zira hükümdarın bendegân-ı sâdıkasından olmakla maruf hükkâm, usul-i mücazat-ı intibahiye karşısında adeta bir muafiyet-i tâmmenden istifade etmekte idiler. Hükümdara sadakat ve hizmet eden kimselerin ve doğrudan doğruya bendegân-ı hükümdarîden olanlar tarafından o suretle gösterilmiş olanların kâffesine şâmil olan bu muafiyetin netice-i zaruriyesi olmak üzere müstakim ve muktedir olanlar hakkında biraz gevşek olmak üzere gösterdikleri takdirde bir bürudet ve nisyan ile veya en ufak bir fikr-i istiklâl ve intikâdı haiz oldukları surette murakabesiz bir şiddetle muamele olunduğu düşünülür ve diğer taraftan adamlar hakkında beyan-ı hükm ve re'y etmek için hükümdarın teveccühü veya bu teveccühün nişanesi olan rütbe ve nişanların kesreti mi'yâr ittihaz olunmak gibi medid bir itiyadın tesiri derpiş olunarak bu itiyadın nihayet her türlü adalet-i içtimaiye hakkındaki efkârı zir ü zeber etmiş olduğu ve her yerde ve hatta en ziyade şiddetli bir tavır takınmaları iktiza eden mehâfilde bile gözde bulunan kimselerin hakkında -bunların denâet-i hulkiyesi ne kadar muhakkak olursa olsun- en ibtisâm-kârâne bir hüsn-i kabul gösterildiği teemmül ve mülâhaza edilirse o vakit tasdik ve itiraf olunur ki memâlik-i Osmaniye'ye nakledilen Fransa usul-i teşkilat-ı adliyesinin bu kadar fena neticeler vermesinin hikmeti Türkiye'de idare-i sâbıkanın husûle getirdiği ahvâl-i siyasiye, fikriye, maliye ve ahlâkiyedir. Zira bu usul ve onun netâyici olan ahvâl-i mezkure, bi'l-cümle sunûf ve merâtib-i adliyede kâfi maaşlarla ihtiyaçtan masun bırakılan âlim ve müstakim hükkâmın istihdam olunmasını temin eden kavâid-i esasiyenin Türkiye'de dahi şiddet ve sebat ile tatbiki için her türlü imkânı izâle ediyor idi.

Bu mukayeseli mütalaâttan istihraç olunacak şâyân-ı hayret ve bununla beraber muhakkak ilk netice şu oluyor ki umûr-ı adliye-i Osmaniye ıslahatında en mühim olan hatve atılmış bulunuyor. Bu hatve şu suretle atılmış oluyor ki tensikat-ı adliyenin hüsn-i cereyanını imkânsız bırakan usul-i idare-i sâbika yerine -Fransa'da nuzzâr ve hükkâmda fezâil-i idare ve meslek husûle gelmesini intâc eden usule her hususta müşabih olmak üzere- hürriyet, aleniyet ve teftişi tazammun eden bir devir ve idare-i cedîde kâim olmuş bulunuyor. Fî-mâ-ba'd uzun müddetten beri Fransa'da vâki olduğu vechile Türkiye'de dahi tatbik-i kavânîn kazıyyesi bir hükümdarın mukavemet-sûz hevesâtıyla ve hükümet-i mutlaka ve müstebidde hakkındaki tasavvurât-ı mahsusa netâyici olan ahvâl ile duçar-ı haylulet olacağına, bilakis usul-i meşrutiyetin sadece

icra-yı vezâif etmesiyle suhûlete mazhar olacak ve hatta bu usul meşrutiyetin netice-i zaruriyesi bulunacaktır. Her hâdim-i devlet için vazifeyi yapmak, vazifede kusur etmekten ziyade bâdi-i menâfi olacağı ve vazifede kusur etmek isteyenlerin mebusan tarafından muaheze ve matbuat cânibinden tenkit ve efkâr-ı umumiyeye ta'yib edilmek gibi bir muhatara karşısında bulunacakları ve bu suretle hareket edenlerin kendilerini muhakkak harabiyete sevk eyleyecekleri ve bu hakikati tekrar tecrübe etmek adeta cinnet olacağı yavaş yavaş ve tedricen daha büyük bir kuvvetle her dimağa yerleşecektir. Bi'l-cümle akvâmın ahlâkî temeli, işte bu fikir ve tasavvurda mütemerkizdir. Ve bu temel aynı zamanda her türlü tensikat-ı adliyenin hüsn-i cereyanı için esastır. Türkiye bu temel elbette istihsal edecektir. Nitekim böyle makul bir şekl-i idare-i siyasiyeye muvaffakiyet-yâb olan bi'l-cümle akvâm da bunu istihsal eylemişlerdir. İşte bundan dolayıdır ki Türkiye'de ıslahat-ı adliye emrinde en mühim hatve atılmış demektir. Şimdi artık müsait ve muvafık bir usul-i teşkilatı tesis ve ihdas etmekle atılan bu mühim hatvenin muvaffakiyetini teshil ve temin etmek ciheti kalıyor.

Bu ilk netice-i umumiyeden daha hususi ikinci bir netice istihracı mümkündür. Şöyle ki:

Madem ki mahza Fransa'da câri olan usul-i hürriyet ve intizamdan Türkiye hissemend olmadığı için Türkiye taksimat-ı idaresine tatbik edilen Fransa teşkilat-ı adliyesi o derece hüsn-i netâyici i'tâ etmemiştir, o halde şimdi usul-i idare-i Devlet-i Osmaniye, Fransa usul-i idare-i siyasiyesiyle hemen hemen müşâbehet-i tâmmе halinde bulunduğundan tabiidir ki aynı usul-i adliye şimdi de Türkiye'de aynı semerâtı verecektir. Binaenaleyh Fransa usulü üzerine kopye edilmiş olan tensikat-ı hâzıra-i adliyeyi ibka ve idame etmek en muvafıktır. Zira bu suretle usul-i mezkure-i adliyenin Fransa'daki hüsn-i idare neticesinde husûle getirdiği semerâtın kâffesi iktitâf olunacağına emniyet hâsıl olabilir.

Bu neticeye fiiliyâta müteallik iki türlü mütalaadan, yani evvela memurînden ve sâniyen bütçeden dolayı bazı mütalaât ilavesi icâb eder:

Tensikat-ı adliyeye müteallik Fransa usulü, daha doğrusu Avrupa usulü -zira İngiltere müstesna olduğu halde her yerde bu usul câridir- hükkâmın taaddüdü usulüdür. Bir arrondismanda mahkeme bir reis ile iki azâdan mürekkebdır. Ve bu bâbda mustantık ve müddeî-i umumî dahil değildir. Kezalik müddeî-i umumîler hey'ete dahil olduğu halde istinaf mahkemeleri bir reis ile dört azâdan mürekkebdır. Fransa'da arrondisman denilen taksimat-ı idare

şubesinin memâlik-i Osmaniyede kazaya muadil olduğu ve Hicaz ve Yemen hesap haricinde tutularak devlet-i Osmaniyede kaba taslak hesap ile 560 kaza ve herbirinde iki mahkeme mevcut bulunmak üzere 116 sancak ve mehâkim-i istinafiyesi iki daireye münkasım 27 vilayet merkezi bulunduğu düşünülürse bu usul-i adliyenin ne kesretli miktarda reis, mustantık, müddeî-i umumî ve azâya ihtiyaç messettirdiği nümâyân olur. Fransa'nın yalnız 360 arrondismanı vardır. Buna mukabil binlerce talebeye mâlik müteaddid hukuk mektepleri, Fransa kanunu mücebince adliye memurîni namzedleri için muktezi diplomalıları yetiştiriyorlar. Fransa'da her istinaf mahkemesinin yanı başında ekseriya azâsı kesir bir dava vekilleri hey'eti vardır ki birçok genç avukatları mülazemeten kabul eder. Binaenaleyh Fransa'da 1810 Kanunu mücebince şerâit-i lâzımeyle haiz memurîn-i adliye bulmak kadar âsân bir şey yoktur. Türkiye de eğer devlet vazifesi olduğu vechile silk-i hükkâma kabul için aynı şerâiti vaz' eder, yani Mekteb-i Hukuk'tan neşet ve yirmi beş yaşını ikmâl etmeyen ve iki sene istinaf mahkemesi maiyetindeki dava vekilleri hey'etinde mülazamette bulunmayan kimseleri, Fransa teşkilat-ı adliyesi mücebince, kadrolara kabul etmeyecek olur ise ağırlık ihtimaldir ki şerâit-i mezkureyi icra hususunda bir adem-i imkân-ı maddi karşısında bulunacaktır. 560 kaza ile 27 vilayet mehâkimi için iktiza eden binlerce diplomalı mülâzımîni nerede bulmalı? Münhalât vukû buldukça bunların yerine yenilerini tedarik etmek kâfidir denilemez. Zira zahiren kadroları lebaleb dolu görünen vilayât mehâkimi hakikatte boştur. Gerek hükkâmın fikdânı ve gerek aşağıda bahsedeceğimiz diğer bir fikdân sebebiyle kaza ve vilayet mehâkiminde ahaliden hakim ve azâ alınmasına mecburiyet hâsıl olmuştur. Bunların ise yalnız namları hakimdir. Bidayet ve istinaf mahkemeleri rüesâsı bile bazen hakikaten meslekten yetişmiş hükkâm değillerdir. Binaenaleyh devlet istifa veya vefat sebebiyle münhal kalacak bazı memuriyetleri doldurmak gibi bir ihtiyaç karşısında değil, hakikaten kadro doldurmak ihtiyacı karşısında bulunuyor. İdare-i sâbika zâil oldu. Fakat fiilen vücûda getirdiği hal payidardır ve bu hale ancak seneler mürûruyla çaresâz olmak mümkündür. Hâlâ Türkiye'nin yalnız bir mekteb-i hukuku vardır ki kesirü't-tullâbdır ve o da Dersaadet Mekteb-i Hukuku'dur. Vilayâtteki mekteplerin telâmizi azdır. Mekteb-i Hukuk'tan neşet eden şakirdânın bile bir kısmı idare-i mülkiyede ve hıdemât-ı hususiyede ve dava vekaletinde istihdam edilmekte olduğu düşünülürse adliye memuriyetlerine namzed olmak için muktezi şerâit-i iktidar ve ehliyetten Mekteb-i Hukuk şهادetnamesi ibrazı

şartının bu kadar çok memura ihtiyaç messettiği bir sırada fiilen gayr-ı kâbil-i tatbik ve icra olduğu suhûletle nümâyân olur.

Bir mahkeme-i istinafiye dava vekilleri hey'etinde iki sene mülazemet etmek şartı için de aynı mütalaa vâridir. El-yevm Türkiye'de teşekkül etmiş bir dava vekilleri hey'eti (baro) yoktur. Bu hey'et şüphe yoktur ki teşkil olunacaktır. Ancak gerek hey'et-i hükkâm ve gerek dava vekilleri hey'etine lâzım geldiği mikdarda hükkâm ve vükela-yı de'âvî yetiştirecek vâsi "baro"lara mâlik bilâd-ı Osmaniye'nin daha bir hayli zaman için nadir olacağını keşf ve tahmin etmek kolaydır. Şu halde hükümet-i Osmaniye, Fransa usul-i adliyesini teferruatına varıncaya kadar tatbik kalkışacak olur ise gayr-ı kâbil-i kabul bir kaziyeye karşısında bulunacaktır: Ya memurîn-i adliyeye namzed olan zevâtın kâfi derecede tahsil-i hukukî ve adliye ve bu tahsilin nazariyat ve tatbikine mâlik olduklarını ispat mecburiyetinde bulunduklarına ve yalnız bu suretle isbat-ı ehliyet edenlerin meslek-i hükkâma dahil olabileceklerine dair olan kaideden sarf-ı nazar etmek veyahut bu kaideyi vaz' etmekle beraber bu kaidenin gayr-ı kâbil-i tatbik olduğuna peşinen vâkıf olmak ve daima ve bi'l-iltizam bu kaideyi ihlal etmek...

Bütçe müşkilatı da bundan pek geri kalmaz...

Devletin bütçesinde de Adliye Nezareti'ne tahsis edilen meblağ 650.000 liradır. Fransa usul-i adliyesinin muktezi olduğu memurîn-i kesire-i adliye için dara dar kâfi gelecek maaşâtı tesviye için bâlâdaki meblağın zı'fı lâzımdır. Daha aşağıda göstereceğimiz erkamın teferruatına girer isek bu iddiamızın isabeti teslim olunur.

Bu 650 bin liralık meblağın Mısır adliye bütçesine oldukça sıhhate karîb mikdara muadil olduğunu beyan etmek kifâyet eder. Mısır ise malum olduğu üzere devletin bir vilayeti, vâkıa mühim bir vilayeti idi, fakat her halde bir vilayeti idi. Nüfusu kesir büyük bir memleketi misal olmak üzere almak ister isek görürüz ki orada adliye bütçesi çoktan beri altı milyon İngiliz lirasını geçmiştir. Diğer taraftan meşrutiyet-i Osmaniye'nin bu ilk senelerinde devletin itibarını temin etmek ihtiyac-ı kat'îsi ve binaenaleyh bütçe açığının seneden seneye tenzili lüzumu, Maliye Nezareti'nin nezaretlerden birine ait tahsisatı taz'if etmek derecelerine kadar fedakârlık ihtiyar eyleyemeyeceğine delâlet eder. Şu halde yine Fransa teşkilat-ı adliyesini nazar-ı itibara alır isek yine ber-vech-i âtî bir kaziyeye karşısında bulunacağız ki bu da memurîn ve müstahdemîne müteallik kaziyeye kadar gayr-ı kâbil-i kabuldür. Yani ya yekûnu bütçe hududuna

dahil olacak derecede tahsisat kabul etmektir ki bu tahsisatın pek sarîh olan kifâyetsizliği sebebiyle hükkâm en elîm ihtiyaçlara ve en mukavemet-sûz temayüllere maruz olurlar. Veyahut yalnız kağıt üzerinde tahsisat ve maaşât-ı kâfiye vermektir ki o vakit de idare-i sâbıkada olduğu vechile maaşât-ı mezkûre hakikatte yalnız kısmen tesviye olunmuş olacaktır.

Şu halde ıslahat-ı adliye meselesinin halli vehle-i ûlâda zannedildiği derecede sade ve basit değildir ve 1879'da Fransa usulü üzere kopye edilen usulün sadece hüsn ve beyanını temin ve tanzimden ibaret değildir. Memurînin tedariki ve onlara verilecek maaşât ve Türkiye siyaset-i maliyesinin iktiza eylediği hudud-ı tevâzün gibi mütalaât, ıslahat-ı adliye meselesinin suret-i tesviyesi imkânsız olduğunu ispat ediyor. Mamafih bu suret-i tesviyenin bî-sûd olduğu ve mesârif ve memurînce tamamen zâid bir ziynet makamında kalacağı düşünülerek iktisab-ı teselli olunabilir. İstatistiklerin de zaten ispat ettiği şey budur.

### III

Devr-i sâbıkta tasavvur ve icra edilen hayırlı fikirler o kadar nadirdir ki bu nevâdıra tesadüf edildikçe takdirhân olmaya müsâraat levâzım-ı hakşinâsîdendir. Adliye Nezaretî'nde bir istatistik kalemi ihdası hakkındaki icraat kadar hayırlısına ve kıymeti hakikaten gayr-ı kâbil-i takdir olacak derecede faydalısına pek az tesadüf edilmiştir. Ancak bu fikir bile -her şeyde olduğu gibi- hemen tasavvur olunduğunu müteakip metruk bırakılmıştır. Zira ancak 1316 ve 1317 seneleri için malumat-ı ihσαιyeyi havi iki ciltten mürekkebi istatistik cedvelleri tanzim olunmuştur. 1318 senesi istatistiki için sarf edilen meşâgil nâ-tamam kaldı ve cedveller el yazısı halinde bırakıldı. Mamafih malumat-ı mezkûre-i ihσαιye o halleriyle beraber devlet-i Osmaniye umûr-ı adliyesi hakkında tensikat ve ıslahat-ı adliye nokta-i nazarından hakikaten şâyân-ı ehemmiyet bazı hakâyıkı meydana çıkarmak hasebiyle mühim bir menba-ı malumat teşkil etmektedirler.

Bu hakâyıkın birincisi şudur ki her sene kaza mahkemelerinde pek az de'âvî-i hukukiye mevcut bulunmasıdır. İşbu rapora merbut matbu zeyillerde salifü'z-zikr malumat-ı ihσαιyeye müstenid cedveller vardır ki bu cedveller 1316 ve 1317 senelerinde Aydın, Halep, Edirne, Hüdavendigâr ve Selanik vilayât-ı hamsesi kazalarındaki de'âvî-i hukukiyenin mikdar-ı tammını irâe eder. Huzuruna ref' edilen de'âvî-i hukukiyenin mikdarı senede ancak yüze



bâliğ olan kaza mahkemelerinin pek küçük ekalliyette kaldığı vehle-i ûlâda nümâyân olur. Faraza Selanik [ve Halep] vilayeti sancağı kazalarında erkam-ı âtiyeye tesadûf olunmaktadır:

| 1317'de Huzur-ı Mahkemeye Arz Edilen De'âvî-i Hukukiye |             |                     |             |
|--------------------------------------------------------|-------------|---------------------|-------------|
| SELANİK VİLAYETİ                                       |             | HALEP VİLAYETİ      |             |
| <i>Esâmi-i Kaza</i>                                    | <i>Aded</i> | <i>Esâmi-i Kaza</i> | <i>Aded</i> |
| Selanik                                                | 353         | Halep               | 196         |
| Karaferiye                                             | 95          | Antakya             | 91          |
| Vodina                                                 | 29          | Kilis               | 68          |
| Yenice-i Vardar                                        | 90          | Ayıntab             | 86          |
| Avrethisar                                             | 62          | İdlîb               | 28          |
| Toyran                                                 | 19          | Cisr-i Şuğur        | 4           |
| Ustrumca                                               | 60          | Hârim               | 16          |
| Kesendire                                              | 128         | İskenderun          | 47          |
| Tikveş                                                 | 52          | Beylan              | 9           |
| Langaza                                                | 27          | Maarra              | 6           |
| Katerini                                               | 73          | -                   | -           |

Bu erkamdan netice-i âtiye istihraç ediliyor: Umûr-ı hukukiyede kaza mahkemelerinin de'âvîsi o kadar cüz'îdir ki her kazada tam ve noksansız, yani bir reis ile iki azâdan ve bir müddeî-i umumî ve bir mustantıktan mürekkeb bir mahkeme teşkili gerek memurînce ve gerek memurîne verilecek maaşâtça hakikaten bir israf ve tebzir olur. Bu hakikate ıttıla hâsıl olunca vârid-i hâtır olacak sual ve istihraç edilecek netice, suret-i hall ü tesviyeyi pek sadeleştirmek olur. Bu suret-i hall ise de'âvî-i seneviyesi ekallî bir haddi tecavüz etmeyen kaza mahkemelerinin ilgasından ve gayet mühim olan kazaların gayrısında mahkeme bulundurmamaktan ibaret olur. Mahkemeleri lağv edilen kazaların erbâb-ı mesâlih ve davası işte bu ibka edilen mehâkime müracaat ederler.

Ancak bu suret-i tesviye iki sebepten dolayı reddolunmak icâb eder:

Birinci sebep, arazi-i Osmaniye'deki şuhûr ve kasabâtın pek dağınık bulunması ve turuk ve me'âbirin ya bozuk veya mefkûd olmasıdır. Arazi-i devlet vâsidir. Kaza merkezleri arasındaki mesafeler umumiyetle pek uzundur. Şimendüferle yekdiğerine merbut kazalar da henüz pek azdır. Vâkıa pek çok kazalar da araba yoluyla birbirine merbut ise de bu yolların halini anlamak için memâlik-i Osmaniye'de uzun seyahatler icrasına hâcet yoktur. Binaenaleyh

bazı kazalarda mahkemeleri lağv edip bunların ahalisini diğer bir merkezde -bu merkezdeki hükkâm ne kadar itina ile intihab edilmiş olursa olsun- ihkak-ı hakka davet etmek onlara tahammül-fersâ metâ'ib ve mesârif tahmil eylemek demek olup bunlar ise ahali arasında en şedid bir adem-i memnuniyeti intâc eder. Diğer taraftan bir hükümetin en birinci vazifesi adaleti yalnız temin değil, tevzi dahi olduğundan bu metâ'ib ve mesârif ahali-i mezkureye yükletemez.

İkinci sebep gelince o da de'âvî-i hukukiyenin yanında bir de de'âvî-i cezaiye mevcut bulunmasıdır ki bunların adedi her kazada de'âvî-i hukukiye mikdarından fazladır.

Kazaların kısm-ı a'zâmında her sene de'âvî-i hukukiyenin mikdarı yukarıda görüldüğü vechile yüzü tecavüz etmediği halde de'âvî-i cezaiyenin mikdarı ekseriya 300'e ve bazen ziyadesine bâliğ olmaktadır. Her sene kazalarda zuhur eden elli-yüz kadar sahib-i davayı hakimsiz bırakmak imkânsız olur ise her sene kazalarda hukuk-ı umumîye davasının ikamesini intâc eden iki-üç yüz dava-yı cezaîyi hakimsiz bırakmanın büsbütün imkânsız olacağı aşîkardır. Zira emniyet ve asayiş-i umumîye taalluk eden esbâbdan dolayı iade-i asayişe memur olan kimseleri bu yüzlerce erbâb-ı cerâim karşısında bulundurmamak mümkün değildir. Mesele o kadar sarihtir ki tahkikat-ı adliye ve cezaiyenin müstelzim olduğu şuhûd-ı müteaddideyi mahkemesi ibka edilen merkez kazaya göndermeye mecbur etmek gibi bir insafsızlığı tazammun eden diğer bir delili bâlâdaki delâile ilave etmek istemeyiz.

Şu hale nazaran bâlâda derpiş edilen suret-i tesviye (yani bazı kaza merâkizinde mehâkimin ilgası) her nokta-i nazardan gayr-ı kâbil-i kabuldür.

İstatistiklerin meydan-ı bedâhete ihraç ettiği diğer bir hakikat de şudur ki kaza mahkemelerinde cereyan eden de'âvînin bi'n-nisbe az mikdarda istinaf olunmasıdır. Faraza Aydın vilayetinde 1317 senesinde kazaların mecmuunda 3528 dava rü'yet olunmuş iken yalnız 129 dava, Halep vilayetinde yine 1317 senesinde kazalarda rü'yet edilen 856 davanın yalnız 34'ü, Edirne vilayetinde kazalarda rü'yet edilen 2355 davanın yalnız 43'ü istinaf edilmiştir.

Vilayetlerde az çok bu nisbet dahilinde de'âvî istinaf olunuyor. Bu nisbetsizlik mûcib-i hayret olamaz. Zira her kazayı suret-i hususiyede tedkik eder isek görürüz ki kazaların kısm-ı a'zamında her sene bidâyeten idhal edilen yüzlerce de'âvîden yalnız iki üç tanesi istinaf olunmaktadır. Şu halde adedi zaten kalil olan bu ibtidaî davaların kısm-ı a'zamı de'âvî-i cüz'îye, yani 50 lirayı tecavüz etmeyen de'âvî kısmına dahil olabilir. Kazalarda verilen hükümler

derece-i ahîrede bulunuyor. Şu halde bu de'âvî, selahiyet-i vâsiaya mâlik sulh hakimlerinin daire-i tedkikine dahil olur. Öyle sulh hakimleri olmalı ki elli lirayı tecavüz etmeyecek iddiaları rü'yete salih bulunsun. Binaenaleyh her kazaya bu selahiyetleri haiz bir sulh hakimi tayin olunur ise bu hakim ufak tefek de'âvîden mütehaddis ve yekûnu pek çok olan ihtilafâtı hall ü hasm etmiş olur. Bu ufak tefek [davalar] bertaraf edilince haiz-i ehemmiyet pek az de'âvî kalmış ve faraza her kazaya vasatî olarak istinaf olunmaya müstaid dört beş mühim dava kalmış olur.

İstatistiklerden istihraç edilen diğer bir hakikatten de müstebân oluyor ki bu sulh hakimine umûr-ı cezaiyede bir sene hapis cezasını tecavüz etmeyecek cünhalar hakkında itâ-yı hükm için selahiyet verildiği takdirde cünha de'âvisinin kısım-ı a'zamı bertaraf edilmiş ve kaza mahkemesi tarafından her sene rü'yet edilecek cünha de'âvisi pek küçük miktara tenzil olunmuş olur. Filhakika 1317 senesinde Aydın vilayetinde cünha ve kabahatten dolayı mahkum edilmiş olan 11.466 kişiden yalnız 123'ü bir seneden ziyade hapse mahkum olmuşlardır. Yine aynı sene zarfında Hüdavendigâr vilayetinde 9.913 cünha ve kabahat mahkumundan yalnız 49'unun cezası bir sene hapsi mütecavizdir. Halep vilayetinde bu nisbet 5.098 ile 118 ve Edirne vilayetinde 5.623 ile 96 ve Selanik vilayetinde 5238 ile 41 nisbetindedir.

Şu halde istihsali arzu olunan suret-i hall ü tesviyenin ilk esası ber-vech-i âtî kurulmuş oluyor. Şöyle ki: Her kazada bir mahkeme değil, belki her biri iki vazife ifa etmek üzere iki hakim bulundurmak icâb eder. Bu vazifelerden biri, sulh mahkemelerine ait nizamnamede muharrer usul vechile azamî olarak elli lira[lık] hukuk davası ile azamî olarak bir sene hapis cezası davasını rü'yet ve hükm etmek olacak. Diğer ber-vech-i hudud selahiyeti tecavüz edecek de'âvinin hükmünü ihzâra müteallik muamelatı ifa etmekten ibaret bulunacaktır. Diğer taraftan faraza umûr-ı cezaiyede zikirleri geçen iki hakimden biri müdde-i umumîlik, diğeri de mustantıklık umûrunu rü'yet ve tedkik eyleyecektir. Umûr-ı hukukiye gelince, her ikisi de elli lirayı mütecaviz de'âvî-i hukukiyede muamelatın safahât-ı ibtidaiye ve tahririyelerini teşkil eden evrak-ı fenniyenin ve sair mukarrerâtın tebligat-ı ibtidaiyesine nezaret eyleyeceklerdir. Hükkâm-ı mezkure, vazifelerini hîn-i ifada, zabıt kâtibi ve icra memurlarından ve hademe ve mübaşir gibi öteye beriye i'zâm olunan kimselerden mürekkeb memurîn-i muavine tarafından mazhar-ı muavenet olacaklardır. Mamafih bu cihet ileride daha ziyade tafsil olunacaktır.

Vâkıa bu suretle tasavvur edilen suret-i hall ü tesviye tamam addedilemez. Zira hükkâm-ı mezkure tarafından küçük de'âvîde icra edilen tenkihâtta sonra geride kalan büyük de'âvînin mikdarı ne kadar cüz'î olur ise olsun yine bunlar ehemmiyetten hâlî olamaz. Hatta en ehemmiyetli davalar bunlardır. Bu adedleri az ve fakat ehemmiyetleri büyük davaları kim halledecek?

İngiltere tarafından memâlik-i Osmaniye'de mukim İngiliz tebeası arasında zuhur eden ihtilafâtın hall ü hasmını temin için ittihaz edilmekte olan usul bize bâlâdaki suale cevap vermek için rehberlik vazifesini ifa edebilir.

Malum olduğu üzere bilâd-ı cesime-i Osmaniye'nin hemân cümlesinde mühim ve müterakki olmak üzere İngiliz tebeasından mürekkeb bir unsur vardır. Ekserisi sanatkâr veya tüccar olan bu İngiliz tebeası arasında ihtilafât-ı hukukiye zuhur etmemesi mümkün değildir. Bundan mâadâ ekseri fukara sınıfına mensup olmak üzere Maltızlar ve Hinduların ve keza'lik gelip geçici oldukları halde adedleri yine pek çok olan taifenin vücûdu birçok arbeye ve nizâ ve mudârebe ve hatta bazen katil gibi ahvâlî mûcib olduğundan bu da mehâkim-i cezaiyenin müdahalesini intâc etmektedir.

Bütün bu de'âvî-i hukukiye ve cezaiyeyi rüyet için meslekten yetişme konsoloslara mahdud bir selahiyet bahşolunmuştur. Ancak ihtilafât ve cerâim biraz vehamet kesbedince ve bâ-husus dava cinayet şeklini alınca konsoloslardan selahiyet-i mezkure mürtefi olur. O vakit bu selahiyet, sıfatları hakimlik olan zevâta, alelâde hakimlere mufavvezdir. Mısır Hidiviyeti dahil olduğu halde bütün memâlik-i Osmaniye için, yani Basra körfezinden Balkanlara ve Bahr-i Siyahtan Bahr-i Sefid müntehâsına kadar İngiltere bu kabîl de'âvî için yalnız iki hakim tayin eylemiştir. Bu hakimlerin biri birinci, diğeri ikinci derecede olup senede iki defa devir icra ve bu iki devir esnasında bütün ihtilafâtı o derece mûcib-i memnuniyet bir tarzda tesviye ve hallederler ki şimdiye kadar gerek bu usule ve gerek bu usulü teşahhus eden ahkâma hiçbir şikâyet vukûu mesmu olmamıştır.

İşte bu bir misal ve hatta belki de bir derstir.

Vâkıa aynı tâbiyyete mensup ve ecnebi bir memlekette sâkin ecânib arasında zuhur edecek ihtilafâtın mikdarı ile o memleket ahali-i asliyesi arasında tahaddüs eden ihtilafâtın adedi arasında mukayese yapmak caiz değildir. Ancak Mısır dahil olduğu halde bütün memâlik-i Osmaniye'de aynı tâbiyyetteki ecânib arasında zuhur eden ihtilafât için iki adam tarafından yapılabilen bir işi yine iki adam, fakat memâlik-i Osmaniye'nin yalnız bir

sancağı için ve o sancakta mütemekkin kimseler arasında tahaddüs eden de'âvî için yapabilecekleri zahir ve nümâyân olur. İşte yukarıda irad olunan sualin cevabı bu cümlede mündemidir.

Kaza hükkâmı tarafından rü'yet edilen de'âvî üzerine icra edilecek olan ameliyat-ı tenkihiyeden sonra bakiyye kalan de'âvî-i mühimmeyi tedkik ve hasm için her sancakta iki yüksek mevkili hakim bulundurulacak ve bunların biri sancağın birinci ve diğeri ikinci hakimi ünvanını alacaktır. Bunların vazifeleri kaza hakimleri tarafından evvelce muamelat-ı ibtidaiyesi ifa edilmiş olan de'âvî-i hukukiye ve cezaiyeyi verecekleri ilamlarla suret-i kat'iyede fasl etmek üzere mensup oldukları sancakta icra-yı devirden ibaret olacaktır. Mamafih bu suret-i tesviye hukuk-ı vahîme de'âvîsinin istinafı ve cinayet de'âvîsinin rü'yeti meselesini halletmiyor. Binaenaleyh bu meseleyi de istatistikten zahire ihraç edilen hakâyıkı nazar-ı itibara alarak tedkik etmek icâb eder.

Merbut cedvellerden müsteban olacağı vechile her vilayette ve hatta en mühim vilayetlerde istinaf edilen de'âvî-i hukukiye mikdarı yalnız kaza mahkemelerine ref' edilen de'âvînin yekûnuna nazaran değil, hadd-i zâtında şâyân-ı dikkat derecede azdır. 1317 senesinde İzmir vilayetinde de'âvî-i ticariye dahi dahil olduğu halde 136, Bursa vilayetinde 78, Halep vilayetinde 34, Edirne vilayetinde 48, Selanik vilayetinde 56 dava istinaf olunmuştur. Bunun neticesi der-akab istidlal olunabilir ki o da bir tek istinaf mahkemesinin bütün vilayet için kâfi gelmesi ve bu mahkemenin dahi onu teşkil eden hükkâmı sıkıştıracak derecede az işi bulunmasıdır.

Buna mukabil her vilayette istinafen rü'yet edilen cünha de'âvîsi ile cinayet davaları o kadar çoktur ki her vilayette bunları rü'yete yalnız bir cinayet mahkemesi memur edilse yapılacak iş acele ve fena olmak ve memurîn-i mahkeme umûr-ı adliyede pek tehlikeli ahvâlden olmak üzere fazla yorulmak gibi bir mahzur zuhur eder. Beher sancakta istinafen rü'yet edilen cünha de'âvîsi ile cinayet davalarının yekûnlarını nazar-ı itibara almak, isbat-ı müddeâya kifâyet eder. 1317 senesinde bu kabîlden olmak üzere Aydın vilayetinde İzmir sancağında 551 dava, Denizli sancağında 688, Aydın sancağında 434, Saruhan sancağında 492 ve Menteşe sancağında 180 dava rü'yet olunmuştur. Hüdavendigâr vilayetine geçilirse görülür ki Bursa sancağında 279, Ertuğrul sancağında 252, Karesi sancağında 671, Kütahya sancağında 675, Karahisar sancağında 391 dava rü'yet edilmiştir. Sancakların kısm-ı a'zamında bunlara yakın netâyice destres olunabilir. Bu rakamlar her sancak merkezinde bir

istinaf cünha mahkemesinin tesisi lüzumunu göstermeye kifâyet eder. Bu mahkeme hem istinafen cünha de'âvisini ve hem cinayet davalarını rü'yet edecektir. Tervic-i müddeâ zımında şu delili de zikretmek iktiza eder ki istinafen rü'yet edilen de'âvî-i hukukiye şuhûdun seyr ü seferini adeta istisnaen muktezi iken cünhaların istinafında ve de'âvî-i cinaiyede daima şuhûda ihtiyaç messeder. Memâlik-i Osmaniye tariklerinin hal-i hâzırına nazaran şahitleri kaza merkezlerinden vilayet merkezlerine kadar mesafât-ı baide kat'ına icbar etmek kâbil-i kabul mevâddan değildir.

Şu halde her vilayette biri umûr-ı hukukiye ve diğeri umûr-ı cezaiye mahsus olmak üzere iki ve her sancak merkezinde bir mahkeme-i cinayet teşkili, kâffe-i umûrda derece-i sâniye de'âvisi ve umûr-ı cezaiye ve cinaie davaları için muktezi hey'et-i hakimeyi teşkile kifâyet eder.

Hey'et-i ittihamiye gelince bu bâbda şâyân-ı dikkat olan mesele evveleminde bunun esasını muhafaza ve ibka etmek lâzım gelip gelmeyeceği hususudur. Ancak şayet bunun esasını ibka etmek icâb ediyorsa o halde vilayet merkezinde bulunan hükkâmı müsait vakte mâlik oldukları istatistikçe sâbit olan istinaf hukuk mahkemelerinin hey'et-i ittihamiye vazifesini pekala yapabilecekleri kolaylıkla anlaşılabilir.

İstinaf mahkemelerinin kimlerden mürekkebe olması lâzım geleceği ayrıca tedkik olunmaya şâyândır. El-yevm memâlik-i Osmaniyede mehâkim-i mezkure Fransa'da olduğu vechile bir reis ile dört azâdan mürekkebdır. Azânın mikdarını dörtten ikiye indirmeye hiçbir mâni ve sebep görülemez. Bu suretle umûr-ı istinafiyede ta'addüd-i hükkâm kaidesi de ifa edilmiş olur. Üç kişinin müzakeresi de beş kişinin müzakeresi kadar müsmir addolunabilir. Diğer taraftan bu tenzil-i aded-i azâ keyfiyeti hem memurînin adedince, hem de maaşâtça şâyân-ı ehemmiyet bir tasarrufu intâc eder. Memurîni tedarik etmekte müşkilat hissedilen ve bütçesini kabartmaya ihtiyaç görülen bir memlekette bu tasarruf nazar-ı itibara alınmaya lâyıktır.

Mamafih bu tenzil kaidesince bazı tadilat icrası muvafıktır. Umûr-ı cinaiyede cinayet mahkemesinin üç azâsına muteberân cedvelinden keşide ile ifraz olunmak üzere iki mülâzım ilhak olunabilir. Vilayet merkezinde bulunan istinaf hukuk mahkemesi istinaf ticaret hey'eti şeklini iktisab ettiği takdirde aynı kaide takip olunabilir. Yalnız bu takdirde mülâzımların muteberân-ı ticariye cedvelinden ifrazı tabîîdir.

Bu mütalaa ticaret mahkemelerinin tedkiki meselesine meydan veriyor.

Bu meselenin suret-i halli ise bâlâdaki mütalaadan nümâyân olmaktadır. Sırf Osmanlılara ait olan de'âvî-i ticariye ile ecânibin dahi tarafeynden birini teşkil ettikleri de'âvî arasını tefrik etmek icâb eder. Ecânibin alakadar bulunduğu muhtelit de'âvî nokta-i nazarından diyebiliriz ki şimdiki halde bu de'âvîyi rü'yetle memur mehâkimin terkiât ve teşkilatına dokunmak zaman ve hatta imkânı yoktur. Ecnebilerin ticareti çoğalmış olan Selanik, İzmir, Beyrut, Halep gibi büyük şehirlerde bu kabîl mehâkim-i muhteliteyi olduğu gibi ibka etmek münasibdir.

Sırf Osmanlılara ait olan de'âvî-i ticariyeye gelince bu de'âvî[yi] rü'yet ve tedkike memur olan hükkâm, hükkâm-ı âdiye olabilir; yani küçük de'âvî için kaza hakimleri, büyük de'âvî için sancak hakimleri bu vazifeyi icra edebilir. Yalnız hey'et-i hakimeye ilave edilecek iki mülâzımın bu de'âvide muteberân-ı tüccardan alınması iktiza eder. Fransa tebeası arasında tekevvün eden ihtilafât ve de'âvinin halli için Fransa konsoloshane mahkemelerinde takip edilen usul budur. On sekizinci asırdan beri Fransa konsoloshanelerinde ticarete müteallik de'âvî, konsolos veya konsolos muavini tarafından ve fakat tüccar beyninden müfrez iki mülâzım ilhak olunmak suretiyle rü'yet ve fasl edilmektedir. İşte bu usul, mehâkime müracaat edenlerin ihtiyacât ve arzularına muvafık geldiğinden tamamiyle mûcib-i memnuniyet addolunmaktadır.

Şimdi bir de mahkeme-i temyiz meselesi tedkik olunur ise bahis hitâm bulacaktır. Ancak mahkeme-i temyizin esas-ı makulü bahs ve münakaşayı mûcib olabilen mesâilden olmadığını beyana hâcet yoktur. Binaenaleyh bu esası bilâ-kayd ü şart ibka etmek ve Dersaadet'teki Mahkeme-i Temyizi de taksimat-ı kadimesiyle, yani istida, hukuk ve ceza dairelerinden mürekkeb olmak suretiyle idame etmek iktiza eder.

#### IV

Memurîn-i adliye bulmak ve bütçeden tahsisat tedarik etmek gibi mütalaât-ı âlimâne olmakla beraber masraflı ve karışık olan ve ilk model olmak üzere ittihaz olunan Fransız usulünün vâkıa tamamiyle memâlik-i Osmaniyede kabul ve tatbikine müsait değil ise de pek mühim olan maaşât meselesinin halli emrinde sâlifü'z-zıkr Fransız usulünden istiâre ve istiâne etmekte muhassenât var gibi görünmektedir. Maaşların yapılan iş ve bu işin görüldüğü mahaldeki galâ-yı es'âr ile mütenasib olması meselesinde hikmet-i Şarkiye ile fiiliyat-ı Garbiye müttefikü'r-re'ydirler. Ancak maaşları tayin edecek devlet tarafından



her türlü zahîrî hevesâtının bile vukûuna meydan vermeyecek ve binaenaleyh gerek hükkâm ve gerek mükellefin tarafından şikayâta mahal bırakmayacak surette oldukça sâbit, oldukça emin ve sehîlül’l-istimal bir esas nasıl bulmalıdır?

Fransa vâzı’-ı kanunu mahkemelerin bulunduğu bilâdın nüfusunu esas ittihaz etmiştir. Bu esas noksansız olmamakla beraber en bî-tarafâne [esas] tır. Zira aded-i nüfus iktisad-ı memleketin en sağlam bir mikyasıdır. Filhakika bu meselede nazar-ı hükm ü mütalaaya alınacak başlıca şey kesret-i de’âvî ise -istatistikler ispat ediyor ki- de’âvînin mikdarı bir vilayet veya sancak veya kazanın nüfus-ı umumiyesi ile değil, o vilayet veya sancak veya kazanın merkezindeki nüfus ile mütenasiben ve seri surette terakki ediyor. Filhakika kırlarda değil, merâkiz-i temeddünde, şehirlerde münasebât-ı hayatiyenin kesreti, maişetin kesb-i galâ etmesini mûcib olur. İstatistikler bu hakikati gayr-ı kâbil-i red fiiliyat ile ispat etmiş olmasa dahi lâ-yuhtî olan kaide-i kadîme-i arz u talebe istinad edilirse yine aynı neticeye yani hayatın, maişetin sekene-i bilâd ve kasabâtın tekessür-i nüfusuyla mütenasiben ve mebsutan kesb-i usret ve galâ ettiği neticesine destres olunur. Binaenaleyh Fransa vâzı’-ı kanunu mahkemelerin bulunduğu merâkizin mikdar-ı nüfusunu verilecek maaşâtın ehemmiyeti için mikyas ve esas ittihaz ederek vilayet maaşâtı için üç sınıfa taksim usulünü kabul etmiştir. Birinci sınıf maaşât, ahalisi seksen binden ziyade olan arrondisman merâkizindeki mahkemelerin hükkâmına verilecek maaşâta aittir. Ahalisi yirmi bin ile seksen bin arasında bulunan arrodisman merâkizi ikinci sınıfı ve yirmi binden dûn olan üçüncü sınıfı teşkil eder. Bir mehâkim-i istinafiye merâkizi olan büyük vilayet şehirlerine gelince mehâkim-i mezkure hükkâmının hemân aynı derecede müsavi işi görecekları ve vesâit ve şerâit-i maişetleri bir olacağı mütalaası sebebiyle mehâkim-i mezkure-i istinafiye maaşâtı sınıf-ı vâhide idhal olunmuştur. Bundan mâadâ payitahtın ehemmiyet-i azimesi, payitahtta tahaddüs eden de’âvînin kesreti ve oradaki esbâb-ı maişetin usreti, Paris’in hükkâm maaşâtı için ayrı bir esas ittihaz olunmasına bâis olmuştur.

Bu usul-i maaşâtın teşkilat-ı adliye-i Osmaniyeye tatbiki hafif bir tadil icâb ettirir.

İstatistiklere bir nazar-ı icmalî atf edilirse görülür ki hemân bi’l-cümle vilayâtta ahali kanun-ı âtiye göre duçar-ı inkisam olmuştur: Merkez-i vilayette ale’l-ekser külliyetli bir nüfus, sancak merkezi olan şehirlerde dahi oldukça külliyetli bir nüfus, fakat kaza merkezlerine inilince der-akab nüfusun mikdarı

sukût eder. O derecede ki bazı vilayetlerin hemen hemen bir iki büyük ve kesiru'n-nüfus beldeden mürekkeb olduğuna adeta hüküm olunabilecektir. Bu nokta-i nazardan Bağdat vilayetine ircâ'-ı nazar kifâyet eder. Şu hale nazaran ve nüfus-ı bilâd birden bire o kadar inhitata uğramakta bulunmasına binaen Fransa'daki üç sınıf maaşât usulünü tatbike kalkışır isek bütçeye lüzumsuz bir yük tahmil edilmiş olur. Binaenaleyh erkam-ı âtiye üzerine müstenid beş sınıf teşkilinde muhassenât-ı azime vârid-i hâtır olur. Şöyle ki:

1. Nüfusu 75 binden fazla olan şehirler.
2. Nüfusu elli bin ile yetmiş beş bin arasında bulunan şehirler.
3. Nüfusu yirmi beş bin ile elli bin arasında olan şehirler.
4. Nüfusu on bin ile yirmi beş bin arasında bulunan şehirler.
5. Nüfusu on binden dîn olan şehirler.

Vilâyâtteki hükkâmın ve onların zabıt kâtibi ve icra memurları ve mübaşir gibi muavinlerinin maaşâtı işte müzeyyel cedvellerimizde bu taksimata tâbi kılınmıştır.

Mamafih bu nokta-i nazardan bazı mütalaât dermeyan etmek icâb ediyor. Bu cedvellerde muharrer maaşât mikdarı beyana hâcet olmadığı vechile keyfî olarak tayin olunmamıştır. Ve Meclis-i Mebusan Adliye Encümeni'nde mübahesât-ı medideden sonra ittihaz olunan mukarrerâta tevfikân Adliye Nezareti tarafından Anadolu mehâkiminin tensiki için kabul edilen maaşâta hiss olunacak derecede takrib edilmiştir. İcra edilen yegâne tadilat pek yüksek olan bazı maaşların tenzili ve pek dîn olan bazı maaşların hafifçe tezyidi olmuştur. O suretle ki memâlik-i Osmaniyede selahiyet-i müstakille-i hükmiyesi olan hiçbir hakim maaşı on liradan dîn kalmıyor. Bu maaş ise Fransa'da en dîn sınıfta bulunan hükkâma senevî olarak verilen üç bin Frank maaşa mehmâ-emken yaklaşıyor. Müddeî-i umumîlerin maaşâtı da mahkeme-i istinaf birinci reis veya reis-i sânilerine muadil bir dereceye îsâl olunduğu bu cedvellerden müstebân olmaktadır. İşte Fransa'da takip edilen usul budur ve bundan daha âdilânesi yoktur. Müddeî-i umumîler, hükümetin ve menâfi'-i devletin ve menâfi'-i umumiye ve cemiyetin müşahhasıdırlar. Mesuliyetleri ne kadar ağır ise, vazifeleri de o kadar muhteremdir. Binaenaleyh hal ve mevki-i nakdîleri kendilerini hiç kimseden dîn bir mevkide bulundurmamak iktiza eder.

Kezalik yine merbut cedvellerden müstebân olacaktır ki vilayet merkezlerindeki mehâkim-i istinafiye için ber-vech-i bâlâ Fransa'da kabul edilen sınıf-ı vâhid usulü ihtiyar olunmuştur. Her ne kadar mesârifin yekûnu, iki

sınıfa inkisâmı gösteriyor ise de bu iki sınıf, sınıf-ı sâni memurîn-i muavinesinin emr-i teşkilinde daha mahdud bir nisbet takip edilmesi gibi bir fark-ı cüzîden neş'et etmiştir.

Muhtelif mehâkim-i ibtidaiye veya istinafiye nezdinde bulunan memurîn-i muavine-i mezkurenin kimlerden mürekkeb olduğuna dair de bir iki söz söylemek icâb eder. Bu hususta hiçbir teceddüd icra olunmamıştır. Bunların kadrosu Adliye Nezareti tarafından Anadolu tensikat-ı adliyesi için tasavvur edilen kadroların aynıdır. Ancak bu kadrolar, âtîdeki mütalaa derpiş edilerek, sunûf-ı muhtelifeye mensup mehâkim-i ibtidaiye ve istinafiye ile mütenasib bir hale ifrâğ olunmuştur.

İhtiyar ettiğimiz usul mücebine kazadaki tam bir mahkeme yerine aynı zamanda hem de'âvî-i cüz'iyeyi, hem müddeî-i umumîlik ve mustantıklık vazifesini rü'yet edecek iki daimi hakim ve fazla olarak esna-yı devr u teftişte daha mühim de'âvîyi rü'yet ve halle memur sancakta iki hakim ikame edilmiş olduğundan hükkâmın bu suretle adedi tenakus etmekle maaşât-ı hükkâmda büyük bir tasarruf vukûa gelmiştir. Ancak şurasını beyan etmek iktiza eder ki hükkâm hakkında ittihaz olunan bu kaide memurîn-i muavine-i adliyenin tenkis-i mikdarını icâb etmez. Filhakika aşıkardır ki kazalarda tahaddüs eden de'âvî bir mahkeme-i daime tarafından değil, iki hakim-i daimi ile ara sıra kazaya gelen daha büyük selahiyetli bir hakim tarafından rü'yet ve fasl edilmiş olsa dahi maiyyette bulunan memurîn-i muavine-i adliyenin, yani zabıt kâtipleri, icra memurları, mübaşirler, evrak-ı de'âvîyi sevk ve îsâle memur olanların yine -gerek kaza ve gerek sancak hakimlerine nazaran- vazifelerini ifa edecek mikdarda kalmaları iktiza eder. Filhakika hükkâm hakkında tayin edilen usul mücebine kaza merkezinde de'âvî cüz'î olur ise katiyen ve daha ziyade ehemmiyetli bulunur ise ibtidaen ve istihzâren rü'yeti tazammun eder. Yine bu usul mücebine sancaktan gelen hakim-i mezkur ehemmiyetli davaları dahi istima ve katiyen hükm eder. İşte bu mütalaa ve tafsilat nazar-ı dikkate alınır ise görülür ki her kazanın teşkilat-ı adliyesi için tensib edilen memurîn-i muavine-i adliye şimdiki kaza mehâkim-i daimesi usulünce elzem olan mikdardan asla dûn olamaz.

Sancak merkezlerindeki cünha mehâkimine müteallik memurîn-i muavineye gelince bunların kadrosu muadil sınıfta bulunan kaza mehâkiminin memurîn-i muavinesine kıyasen tanzim olunmuştur. Bu izahat âtîdeki cedveli izaha kifâyet eder ki bu cedvel usul-i mezkureyi hey'et-i umumiyesi ile icmâl etmektedir.

| MERKEZ-İ VİLAYET              |                        |                                          |             |                                 |
|-------------------------------|------------------------|------------------------------------------|-------------|---------------------------------|
| Mahkeme-i İstinaf (iki daire) | Bir mahkeme-i hukukiye | Bütün vilayete mahsus mahkeme-i hukukiye |             |                                 |
|                               | Bir cünha mahkemesi    | Cinayet mahkemesi                        | Sancak için | Sınıfa mahsus memurîn-i muavine |
|                               |                        | İstinaf cünha mahkemesi                  |             |                                 |
| Sancak mahkemesi              | Bir birinci hakim      | Sınıfa dairesinde maaş                   |             |                                 |
|                               | Bir ikinci hakim       |                                          |             |                                 |
| Kaza mahkemesi                | Hakim mülâzımı         | Maaşât, sınıfa mahsus memurîn-i muavine  |             |                                 |
|                               | Mustantık mülâzımı     |                                          |             |                                 |

| SANCAK MERKEZİ                             |                         |                                           |                                           |
|--------------------------------------------|-------------------------|-------------------------------------------|-------------------------------------------|
| Mahkeme-i İstinaf<br>(bir cünha mahkemesi) | Cinayet mahkemesi       | Sancak için                               | Sınıfa mahsus maaşât ve memurîn-i muavine |
|                                            | İstinaf cünha mahkemesi |                                           |                                           |
| Sancak mahkemesi                           | Bir birinci hakim       | Sınıfa mahsus maaşât                      |                                           |
|                                            | Bir ikinci hakim        |                                           |                                           |
| Kaza mahkemesi                             | Hakim muavini           | Sınıfa mahsus maaşât ve memurîn-i muavine |                                           |
|                                            | Mustantık mülâzımı      |                                           |                                           |

| KAZA MERKEZİ       |                                             |
|--------------------|---------------------------------------------|
| Hakim mülâzımı     | Sınıfa mahsus maaşlar ile memurîn-i muavine |
| Mustantık mülâzımı |                                             |

## V

Son bir sebep, teklif edilen teceddüdâtın en esaslı iki sebepten birini teşkil etmesine nazaran bilhassa haiz-i ehemmiyettir. Ve o bir sebep-i malîdir.

Lüzumsuz ne kadar memurîn-i adliye var ise ilga ederek tevzi-i adalet için vücûdları suret-i makulede derece-i vücûbda olan hükkâmıdan gayrısını alıkoymamak şartıyla takip edilen usul-i tensikat-ı adliyenin hayyiz-i fiile îsâl edeceği tasarrufât ne kadar azim olur ise olsun bu usulün tamamî-i icrası Adliye Nezareti bütçesinin hal-i hâzırıyla kâbil-i temin olduğuna zâhib olmak bir hayaldir. Ve bu hayale kapılmamak lâzım gelir. Bundan dolayı gerek Parlamento ve gerek Adliye Nezareti, bütçesinin tedricen tezyidi lüzumunu esas olarak kabul etmişlerdir. Şu halde mesele gayr-ı kâbil-i tecavüz ve tevsî addedilen hal-i hâzır bütçesine nazaran mûcib-i memnuniyet ve tensikat ve teşkilat-ı tâmmе icra etmek tarzında değil -zira mesele bu şekilde mevzubahis edilince gayr-ı kâbil-i hall olur gider-, belki adeden ve maaşâtça kâfi ve umûr-ı maliye nokta-i nazarından devletin ahvâl-i hâzıra-i iktisadiyesi hududuyla ve siyaset-i maliyesi ihtiyacâtıyla kâbil-i tevfiğ mikdar memurîn dairesinde bir tensikat icrası suretinde tasavvur ve teemmül olunmak icâb ediyor. Teklif edilen usul-i tensikat işte bu nokta-i nazardan tedkik olununca kâbil-i kabul bir suret-i hall addedilebilir.

Vilayet ve sancak ve kaza merkezlerindeki nüfus mikdarı istatistik tedkikatıyla tayin olunan bi'l-cümle vilayetler için bâlâdaki usul-i tensikat-ı adliyenin müstelzim olduğu maaşât ve mesârif hesap edilmiştir. Bu bâbda istifade edilen erkam Mösyö Vital Cuinert'nin Asya-yı Osmanî hakkında yazdığı [*La Turquie d'Asie* adlı] eser-i kıymetdardan ahz olunmuştur. Eser-i mezkurde münderic malumat-ı ihşaiye ile yine aynı mevâdd hakkında Dahiliye Nezareti tarafından nezdinde mevcut bulunup tebliğ edilen malumat-ı ihşaiye lede'l-mukayese marrû'l-bahs erkamın kâfi mikdarda yekdiğerine mukarin olduğu müstebân olmuştur. Hesap on dört vilayet üzerine yürütölmüştür: Adana, Aydın, Halep, Bağdat, Basra, Beyrut, Kastamonu, Diyarbekir, Hüdavendigâr, Mamuretülaziz, Musul, Sivas, Suriye ve Van. Bu mahdud cedvelde zengin ve kesiru'n-nüfus vilayetlerle beraber ehemmiyet-i iktisadiyesi daha dñn vilayetler memzuc bulunduğundan ol bâbdaki erkamdan istihsal olunacak vasatilere itimat etmek mümkündür.

Bu on dört vilayet için ihtiyar edilen mesârif-i seneviyenin yekünü 379.344 lira-yı Osmanîye bâliğ oluyor ki vasatî olarak beher vilayete 27.096 lira isabet etmektedir. Bu vasatî mikdarı umum vilayâtın adedi olan 27'e darb ettiğimiz

takdirde 731.592 liralık umumî bir yekûna destres olunmuş olur. Payitahta müteallik mesârif için de bâlâdaki yekûna yüz bin lira (mesârif-i merkeziye-i idare dahil olmak şartıyla) ve keزالık Selanik, İzmir, Beyrut ve belki de Halep ticaret mahkemelerine müteallik mesârif olmak üzere 8.500 lira zammolunur ise 840.092 liralık bir yekûn elde edilmiş olur ki meblağ-ı mezkurun 900 bin liraya vâsıl olması için 59.908 lira kalıyor ki bu meblağ da seyyar hakimler kaidesini kabul eden bir usulde hükkâmın mesârif-i râhiyesine; Selanik, İzmir, Beyrut hükkâmı için icrası muvafık-ı nasfet bulunan zemâim-i maaşâta veya kazalarda ehemmiyet-i mevkiiye hasebiyle hakim mülâzımları ihdasına lüzum görüldüğü takdirde bunların mesârif-i ihdasiyesine tahsis olunabilir.

Şu halde 900 bin lira, teklif ettiğimiz usulün kabulü için sarfı iktiza eden yekûnu teşkil ediyor. Bu yekûn devlet-i Osmaniye teşkilat-ı adliyenin kısmen değil, tamamen icrasını temin etmiş oluyor. Yalnız temin etmekle de iktifa etmiyor. Selahiyet-i müstakille-i hükmiyeyi haiz olan hiçbir hakimmin -tabir caiz ise- hiçbir vâhid-i asgari-i hükmînin Fransa'daki hükkâm tarafından asgari olarak alınmakta olan maaşâtan dûn bir maaş ahz etmemesini de intâc ediyor. İtibar-ı Osmanînin en şedid müdafii, bütçe tasarrufâtının en inhina kabul etmez taraftarı bile artık bu meblağı istiksâr etmez zannederiz.

Devlet-i Osmaniye gerek vüsatçe ve gerek nüfusca dünyanın en büyük imparatorluklarından biridir. (Bâ-husus ki bu devletin bazı aksâmı istatistiklerce henüz meçhuldür). Bunu derpiş edenlerce sâlifü'z-zikr yekûn cüz'î sayılabilir. Zaten bu yekûnu teşkil eden bazı mevâdd bile pek dar tahminât dairesinde tayin olunmuştur. Binaenaleyh tam ve kat'î malumat üzerine tayin edilecek erkam-ı hakikiyenin daha dûn bir yekûn-ı umumîye müncer olacağı zannolunabilir.

## VI

Bu izahat, sâlifü'z-zikr usulün bi-hakkın münakaşayı mûcib olabilecek bir kısmını tenvir etmediği takdirde tamamen bî-tarafâne sayılamaz. Bu usul yarım asırdan ziyade bir müddetten beri devam etmekte olan teşkilat-ı adliyede esaslı bir teceddüd vücûda getirmektedir. Zira bu usulün lübbünü teşkil eden nokta; bir hey'et-i hükkâm, hükkâm-ı müteaddide tarafından tevzi-i adalet usulünü kaldırıyor da hakim-i vâhid ile temin-i adalet cihetini kabul ediyor. Şu halde bu bir teceddüddür ve binaenaleyh bir tecrübedir. Halbuki umûr-ı idarede tecrübe daima tehlikedir. Vekâyi ve meşhudâta müstenid olan sair itirazât gibi

bu itirazın da ehemmiyet-i mahsusası vardır. Bununla beraber itiraz-ı mezkure cevap vermek için delâil yok değildir. Bu delâilin yalnız ikisini zikr edelim:

Hükkâmın taaddüdü usulü en ziyade kökleşmiş olan bir memleket var ise o da Fransa'dır. Bununla beraber Fransa'da pek ziyade selahiyetdar, nâfizül-kelim bazı zevât bu usulü acı acı tenkit için ref'-i âvâze-i şikayât eylemişlerdir. Hükkâmın taaddüdü hakikatte bir taaddüd-i zahirîden başka bir şey olmadığı bi-hakkın nazar-ı dikkate vaz' edildi. Aynı bir mahkemede üç hakim i'tâ-yı hükm ediyor. Fakat ale'l-ekser bu üç hakimden yalnız birinin tedkikat icra ve mukarrerât ittihaz ve'l-hâsıl hakimlik vazifesi ifa eylediğini kim inkâr eder? Diğer ikisi bu taaddüdâtâ kemal-i tevazu [i]le tebaiyetten başka bir şey yapmazlar. Bundan mâadâ taaddüd-i hükkâm kazıyyesi ahvâl-i ruhiyeden olmak üzere mesuliyetin tehlikeli suret-i inkisâmı gibi bir neticeyi mûcib olur. Binaenaleyh hükkâmıdan biri tek başına bir ilâm imza etmeye mecbur olsa mütereddit bulunduğu halde imzasına diğer imzalar munzam olduğu zaman vicdan azaplarını tahfif etmiş farz eder.

Usulün yeniliği bahsine gelince bunu inkâr etmek kâbil değildir. Mamefih bunun hemen ve suret-i umumiyyede tatbiki için hiçbir cebir yoktur. Ve hatta daha doğrusu bunu düşünen bile yoktur. Hükümet-i Osmaniye bu usulü kabul ettiği takdirde kabul ve tasdiki hususunu Meclis-i Mebusan'a kayd-ı ihtiyatla teklif etmesi ve bu suretle der-akab yeni bir şeyin suret-i umumiyyede tatbikinden tahaddüs eden teşevvüşâtâ ve nâ-geh-zuhur ahvâle meydana vermemesi muktezidir. Bu ihtiyat sebebiyle evveleminde payitahta karîb ve teşkilatı taht-ı nezarete bulundurulması âsân birkaç sancak intihab edilmek ve bu suretle usul-i cedîdenin ne yolda işleyeceği tecrübe olunmak icâb eder. Usulün kıymet-i fiiliye-i hakikiyesini meydana çıkarmak için bir senelik tecrübe kifâyet eder sanırım. Tecrübe hüsn-i semere i'tâ ettiği takdirde o vakit hükümet vâsi mikyasta tecrübeyi icra ederek usul-i mezkure-i tensikiyeyi umumen tatbik edecektir. Bilakis tecrübe neticesinde usulün fenalığı tahakkuk eder ise o vakit hiç olmazsa samimi bir maksatla tasavvur ve tecrübe edilmiş olduğu anlaşılacaktır. Bu maksat ise hal-i hâzırın az çok bahsettiği bir imkân dairesinde tensikat-ı adliye-i Osmaniye için birinci bir temeli kurmak, yani şerâit-i lâzıme-i iktidarı haiz ve maaşâtı derece-i kâfiyeye bâliğ bir hey'et-i hükkâm vücûda getirmekten ibaret olup bu temel mevcut bulunmadıkça asırlarca mukaddem fuzalâ-yı hukukşinasân tarafından beyan edildiği vechile adalet teminine imkân yoktur.